

GLAVA II

U VREME RESTAURACIJE USTAVNOG ŽIVOTA

1. STANJE U DOBA DONOŠENJA OKTOROISANOG USTAVA

Otvorena monarhodiktatura je već od početka 1930. u sve vidljivijoj formi pokazivala simptome dublje krize. Početne iluzije, koje su bile prisutne i kod jednog dela naroda, da će uvođenje diktature stvoriti takvo konsolidovano društveno-političko stanje koje će omogućiti i brži privredni razvitak, odavno su već nestale. Umesto toga, pod uticajem svetske privredne krize, osetno je došlo do izražaja sve uočljivije stagniranje jugoslovenske privrede, mada je vrhunac privredne krize u zemlji zabeležen tek 1932. godine.

Sem unutrašnjih teškoća, vladajuće krugove u Beogradu su na odstupanje od otvorene diktature naveli i spoljnopolitički faktori. Monarhodiktatura je izazivala sve otvorenije negodovanje u taboru savezničkih zemalja Francuske i Čehoslovačke. Državi su bili potrebni stabilizacioni zajmovi za ozdravljenje privrede i pregovori o dodeljivanju tih zajmova bili su završeni već u aprilu 1930. godine. Mada su ti zajmovi bili dodeljeni pod uslovom da se restauriše ustavni život u zemlji, tek u jesen 1930. se pristupilo realizaciji političkog programa o ukidanju otvorene diktature da bi se javnom mnjenju prikazalo da i monarhodiktatura uživa poverenje međunarodnih političkih i finansijskih faktora.

Posle rekonstrukcije vlade 3. septembra 1930. usledio je kraljevski manifest »Mome dragom narodu«, koji je bio objavljen povodom proklamovanja ustava 3. septembra 1931.¹³³

Do tada stvoreni nacionalni unitarizam i državni centralizam dobio je sad i ustavnu potvrdu. Naime, suprotno uobičajenoj pravnoj praksi, bila je ozakonjena dotadašnja teritorijalna podela i same banovinske granice.¹³⁴

Ceo ustav je, inače, bio donet na brzinu, sastavila ga je nekolicina odabranih ljudi i zato nije bio lišen ni kontradiktornih formulacija. Neke odredbe, na primer, odnosile su se na građanske i političke slobode, a

¹³³ T. Stojkov, nav. delo, 113.

¹³⁴ *Službene Novine, s. Kraljevine Jugoslavije*, 3. IX 1931.

druge su ih negirale, proglašavajući i dalje važećim sve zakone iz đoustavnog perioda koji su stanovništvo lišavali osnovnih građanskih prava.

Posle proklamovanja ustava ubrzanim tempom donesena je čitava serija zakona o principima političko-stranačkog organizovanja i izbora za narodno predstavništvo. Potom su kraljevim ukazom od 24. septembra 1931. raspisani izbori za Narodnu skupštinu. Kao dan skupštinskih izbora određen je 8. novembar 1931.¹³⁵

Vladajućim vrhovima u Beogradu bilo je veoma važno da inostranim političkim krugovima i široj javnosti, proklamovanjem Oktroisanog ustava, prikažu da je u zemlji ukinuto vanredno stanje i da je otvoren proces postepenog prelaska na ustavni život. Isto je tako, restauracijom ustavnog i parlamentarnog života, trebalo u domaćem javnom mnjenju stvoriti utisak o prestanku političkog bespravlja i samovolje policijsko-birokratskog aparata. Taj je cilj međutim, postignut samo delimično. Način donošenja ustava, ustavne odredbe o svim bitnim pitanjima unutrašnjopolitičkog života, zakoni koji su regulisali izborni sistem i političko-stranačko organizovanje sa suštinskom zabranom starih stranaka — nisu izazvali željeni efekat.

U proleće 1931. u javnom životu zemlje već se osećalo da vladajući vrh u Beogradu priprema izmenu političkog kursa i da će odstupati od otvorene diktature. Bilo je jasno da će ustavni život, svakako, biti ograničen. Osim toga, neće se dozvoliti restauracija bivših političkih stranaka da ne bi ponovo oživele »partikularističke strasti«. U takvim uslovima nije moglo biti ni govora o ponovnom organizovanju Zemaljske mađarske stranke, koja je posle uvođenja monarhodiktature bila zabranjena zajedno sa ostalim političkim strankama. Međutim, i pod takvim uslovima ograničenih ustavnih sloboda, neki od bivših vođa ZMS bili su spremni da se ponovo uključe u politički život, odnosno da napuste dotadašnju prisilnu pasivizaciju i da se pojave kao predstavnici mađarske nacionalne manjine. Započela je borba bez učešća javnosti, o kojoj i pored upornog traganja u arhivama nismo našli nijedan službeni dokumenat, te smo upućeni samo na pisanje savremene štampe, prvenstveno manjinske. Još pre prvih priprema vladajućeg vrha u Beogradu da se uvede ograničeni ustavni život, kao što smo u ranijem izlaganju i videli, već se istakao u javnom životu subotički lekar Gabor Santo sa svojim malobrojnim pristalicama. On je lično bio pošten, popularan kao vrstan medicinski stručnjak. Nije bio lišen, međutim, političkih ambicija i želje za javnim istupanjima i publicitetom. Ove svoje ambicije želeo je da ostvari, izgleda, u ubeđenju da to čini u korist mađarske nacionalne manjine kao celine. Mogućnosti poboljšanja političkog i ekonomskog položaja Mađara video je u najtesnijoj saradnji sa vladajućim krugovima u Beogradu, popularisanju dinastije Karađorđevića, unitarističkog političkog kursa i integralnog jugoslovenstva. Po njegovim verbalnim tumačenjima, sve se to ne kosi sa vitalnim interesima Mađara u Jugoslaviji jer nema ugnjetačkih tendencija. Ovo je, naravno, bilo daleko od političke realnosti. Gabor Santo to nije hteo ili mogao da vidi, ali je verbalnim isticanjem lojalnosti mađarske nacionalne manjine želeo da izvuče političke

¹³⁵ T. Stojkov, nav. delo, 113.

koncesije za mađarsku nacionalnu manjinu, a i politički kapital za svoje lične ambicije.

Beogradski politički krugovi, mada ne bez rezerve, prihvatili su Gabora Santa. On se predstavio kao vođa mađarske nacionalne manjine, mada su dobro znali da iza njega ne stoje mase, da je on — sem Subotice i severne Bačke — među svojim sunarodnicima skoro i nepoznat. Zato je i bez velikih teškoća bio primljen kod predsednika vlade Pere Živkovića 7. marta 1931. U manjinskoj štampi vest o ovoj poseti je notirana sa zadovoljstvom — »da je predsednik vlade Petar Živković pokazao maksimalno razumevanje prema željama i žalbama lojalne mađarske nacionalne manjine«.¹³⁶ Posle posete u Beogradu, Gabora Santa primio je i ban Dunavske banovine Svetimir Matić.

Po svoj prilici, već tada je bila formulisana ideja, na inicijativu Santa, da se po svim mestima gde je mađarsko stanovništvo bilo zastupljeno u procentualno većem broju organizuju masovni skupovi i da se formulišu rezolucije o bezrezervnoj lojalnosti mađarske nacionalne manjine u Jugoslaviji. Izražena je još želja da na tim skupovima istupaju predstavnici svih društvenih kategorija i zanimanja da bi se stvorio utisak o podršci celokupnog stanovništva tim rezolucijama.

Posle spomenutih audijencija Gabora Santa, izgleda da su i vode bivše ZMS pokušale da se politički aktiviraju i da sebe predstave kao ličnosti koje i dalje mogu da govore u ime celokupne mađarske nacionalne manjine u Jugoslaviji. Njihova želja da prekinu prinudnu pasivnost bila je motivisana, svakako, i postupcima izvesnog broja viđenijih ljudi iz drugih zemaljskih stranaka, koji su se takođe uključili u tadašnji politički život i bili blagonaklono prihvaćeni od tadašnjih vladajućih krugova.

O prijemu bivših vođa Zemaljske mađarske stranke kod bana Dunavske banovine Svetimira Matića prvu vest je objavio list *Napló* 17. aprila 1931. Članovi delegacije bili su Đerđ Šanta, Imre Varadi, Eden Nađ, Deneš Štrelicki i Vilmoš Vilt. Po istoj novinskoj vesti, cela poseta je protekla u povoljnoj atmosferi i tom prilikom ban je dao čvrsto obećanje da će učiniti sve od sebe da manjinska prava budu poštovana.¹³⁷

Vladajući vrh, međutim, čvrsto se već opredelio za podršku Gaboru Santu, koji se u minuloj partijsko-političkoj borbi nije eksponirao, a uz to je bio spreman da deluje u skladu sa željama i stremljenjima tih krugova. Zato je i zamenik bana Dragomir Todorović, dva dana kasnije, putem *Reggeli Újság*-a uložio energičan demant i negirao istinitost vesti o poseti nazivajući je potpuno izmišljenom i tendencioznom.¹³⁸

Tada je već bilo jasno da su se vladajući krugovi u Beogradu konačno opredelili za Gabora Santa. Mada su svesni da iza njega ne stoje mase, on je za njih predstavnik volje mađarske nacionalne manjine u Jugoslaviji.

Dotadašnji politički kontakti Gabora Santa sa vladajućim krugovima u Beogradu, i sa banom Dunavske banovine, svakako su doveli do pregovora o organizovanju masovnih političkih skupova Madara i davanju svećanih

¹³⁶ *Napló*, 8. III 1931, 8.

¹³⁷ *Napló*, 17. IV 1931, 1; *Reggeli Újság*, 18. IV 1931, 8.

¹³⁸ *Reggeli Újság*, 19. IV 1931, 1.

izjava o lojalnosti prema dinastiji i Kraljevini Jugoslaviji kao celini. Inicijativa za tu političku akciju sigurno je potekla od Gabora Santa, a nadležni politički krugovi su se saglasili sa organizovanjem takvih skupova da bi pred domaćim i inostranim javnim mnjenjem dokazali da postojeći politički sistem uživa poverenje čak i u redovima nacionalnih manjina. Nisu se, međutim, ti politički krugovi zanosili pomislama da su te manifestacije lojalnosti odjedanput proširile mostove između mađarske nacionalne manjine i upravljačke garniture u državi. Senke međusobnog nepoverenja nisu se razbistrile ni posle serije tih masovnih skupova po svim mestima širom Vojvodine sa procentualno većim brojem mađarskog stanovništva.

Postavlja se pitanje zašto se pripadnici drugih nacionalnih manjina (na primer, Nemci — drugi po ukupnom broju) nisu opredelili za slične masovne skupove lojalnosti. Na to je teško dati precizan odgovor. Očito je da se među Nemcima nije našao ni jedan čovek koji je bio spreman da, u saradnji sa beogradskim vladajućim krugovima, ide tako daleko da bude običan eksponent tih političkih činilaca i da u svemu izađe u susret njihovim željama. Sa druge strane, Nemci nisu ni osećali na svojim leđima u tolikoj meri teret nepoverenja kao Mađari, pa nije ni bilo neophodno organizovanje političkih skupova lojalnosti. U svakom slučaju, te serije masovnih skupova vojvođanskih Mađara su doprinele oživljavanju iz političkog mrtvila u ovom delu tadašnje Kraljevine Jugoslavije.

Za zvanično političko isticanje subotičkog lekara Gabora Santa bilo je neophodno da on bude član nekog političkog tela. Stoga je početkom marta 1931. naimenovan za člana Gradskog predstavništva u Subotici.¹³⁹ Od tada je Gabor Santo neprekidno angažovan i istican na političkoj sceni i sa svojim malobrojnim saradnicima nastupao u ulozu vođe mađarske nacionalne manjine u Jugoslaviji. Uskoro je usleđio njegov već opisani demarš u Beogradu i u banovinskoj administraciji u Novom Sadu.

U aprilu 1931. masovni politički skupovi Mađara, radi donošenja različno jednoobraznih rezolucija o bezrezervnoj lojalnosti, već su bili u punom jeku. Prvo se krenulo u te političke akcije, po pisanju savremene štampe, kod Mađara nastanjenih u Potisju. Prvi politički skup bio je zabeležen u Molu, dosta masovan, sa učešćem nekoliko stotina ljudi. Uskoro je štampa objavila opširan članak o sličnim skupovima u Horgošu, Staroj i Novoj Kanjiži. Horgoška politička manifestacija bila je, po svoj prilici, bolje pripremljena jer je učestvovalo oko dve hiljade ljudi. I taj skup je protekao u sličnoj atmosferi. Posle uvodnog govora predstavnika meštana Janoša Molnara (Molnár János), čiji rezime je da mađarska nacionalna manjina treba da manifestuje svoju bezrezervnu lojalnost — reč je uzeo Gabor Santo. Kao i drugde, i tu su u njegovom govoru izostali nužni i objektivni argumenti i njihova logična povezanost. Umesto toga, bila je prisutna kliširana frazeologija koja nije ostavila željeni efekat, a i sam je rečnik bio tuđ jednostavnom izražajnom rečniku naroda. U njegovim govorima nisu izostale ni kritike, ali ne na račun vladajućih krugova i dinastije, nego na račun mađarske nacionalne manjine kao celine. U Horgošu, na primer, nije zaboravio da istakne značaj odluke monarha o uvođenju šestojanuarske

¹³⁹ *Reggeli Ujság*, 7. III 1931, 7.

diktature, a Mađarima je zamerio da do tada nisu izrazili svoju solidarnost sa ovim političkim činom.

Politički skup u Staroj Kanjiži bio je organizovan sledećeg dana, to jest 19. aprila 1931. I na ovom manifestacionom skupu u prostoriji Mesnog gazdinskog kruga, govorili su redom predstavnici skoro svih društvenih slojeva (na primer — zanatlija, trgovaca, ratara, činovnika i drugih zanimanja). Ponavljane su iste reči o bezrezervnoj lojalnosti u interesu konsolidovanja državne zajednice i o primarnoj važnosti što tešnje saradnje između Jugoslovena i Mađara.

Sličan tok je imao i politički manifestacioni skup u Novoj Kanjiži, koji je bio organizovan pod predsedništvom direktora Mesne štedionice László Papp (Papp László). Na ovom skupu se posebno vodilo računa o tome da među govornicima zaista budu predstavnici svih profesija, pa je istupio kao govornik i Erne Papp (Papp Ernó) u ime mesnog radništva.

Na svim tim prvim manifestacionim skupovima su formulisani telegrami skoro iste sadržine: o vernosti i lojalnosti Mađara, koji su bili upućeni kralju Aleksandru i predsedniku vlade Peri Živkoviću.¹⁴⁰

U želji da prezentujemo u glavnim crtama te manifestacione skupove Mađara, možemo navesti masovan skup u Bačkoj Topoli (27. aprila). Glavni organizator i govornik bio je i ovde Gabor Santo, koji je tih prolećnih dana zaista pokazao veliku energiju i umešnost da ti skupovi budu što masovniji. On je u svom govoru, između ostalog, saopštio da na ovaj put lojalnosti nije krenulo samo Mađarstvo u Bačkoj, nego će u sličnu akciju krenuti i Mađari u Banatu, i da je njihov organizator bečkerečki opatski župnik i papški prelat Ištvan Kovač (Kovács István). Drugi govornici, predstavnici, lokalnih profesionalnih slojeva, u svojim ne baš uvek većim govorima ponavljali su sugerirane reči o važnosti mađarsko-srpskog prijateljstva, pa je na kraju skupa bilo odlučeno da se pošalje pozdravni telegram kralju, predsedniku vlade i banu Dunavske banovine.

U sličnoj atmosferi je protekao, takođe 27. aprila, u Adi i skup lojalnosti Mađara senčanskog sreza. I na ovom skupu, sem glavnog govornika Gabora Santa, govorili su predstavnici svih društvenih slojeva iz sreza. Ovde je posebno interesantno napomenuti da su nadležni pridobili čak i učitelja Karolja Čeha (Cseh Károly), inače nepokolebljivog pristalicu revolucionarnog radničkog pokreta, da i on uzme reč. On je na ovu ulogu pristao iz taktičkih razloga, pošto je već odavno kod lokalnih vlasti bio registrovan kao komunist, a znalo se i o njegovom učešću u oktobarskoj revoluciji. Zato nije hteo da na sebe navuče novo podozrenje vlasti. On je, međutim, održao samo kratak govor čiji rezime je bio da se Mađari »iskreno klanjaju pred državnim grbom.«¹⁴¹

Sledeći meseci na vojvođanskoj političkoj pozornici su protekli takođe u intenzivnom priređivanju novih skupova odanosti i lojalnosti. Takav skup bio je priređen i u Bajmoku.

I na ovom, po notiranju savremene štampe, masovnom skupu lojalnosti Gabor Santo je održao poduži govor o, po njegovim rečima, istorijskom

¹⁴⁰ *Reggeli Ujság*, 22. IV 1931, 3.

¹⁴¹ *Reggeli Ujság*, 28. IV 1931, 2.

značenju kraljevskog »manifesta«, jer je posle tog akta, »umesto partijskih svađa nastala vladavina zakonitosti i pravne jednakosti«.¹⁴²

Posle navedenih skupova lojalnosti, koji su prvo priređeni u Bačkoj, krenulo se na slične političke akcije i u Banatu. Po ovome pitanju važno je istaći da je u priređivanju banatskih manifestacija lojalnosti dalo punu podršku katoličko i reformatorsko sveštenstvo, dok u Bačkoj takva uloga sveštenstva nije bila zapažena.

Najveći manifestacioni skup banatskih Mađara bio je priređen 6. maja 1931. u Velikom Bečkereku. Glavna zasluga oko organizovanja ovoga skupa, svakako, pripala je papskom prelatu (vikarius generalis) Ištvanu Kovachu, koji je ujedno bio i jedan od glavnih govornika. Po redosledu govornika drugi je bio banatski reformatorski (poddekan) Janoš Gahol (Gachol János), koji je o kraljevskom manifestu govorio veoma pohvalno. Ocenio je svoj akt kao gest vladara koji je na taj način sve narode u zemlji objedinio i otklonio nepoverenje. Osim toga, potvrdio je i ustav mađarske reformatorske crkve u Jugoslaviji sa oko 50 do 60 hiljada duša.

Svi govori su protekli u laskavim ocenama o dinastiji Karađorđevića, a posebno kralju Aleksandru. Najviše su isticani periodi zajedničke odbrambene borbe Srba i Mađara protiv tuđinskih, prvenstveno turskih osvajača. Govori nisu bili lišeni ni izvesnih antikomunističkih tonova.

Na kraju liste govornika bio je, po već uobičajenoj praksi, Gabor Santo. On je i na ovom skupu ponavljao značaj kraljevskog čina od 6. januara 1929, pa je i ovde upoznao prisutne da ga je pre dva meseca primio u audijenciju predsednik vlade (Petar Živković), koji je ujedno u svojoj poruci mađarskoj nacionalnoj manjini jasno potvrdio da niko u zemlji ne želi da uskrati Mađarima njihovu veru, jezik, kulturu i tradiciju. Osim toga, da zakoni u zemlji u praksi imaju istovetnu snagu za sve građane, nezavisno od nacionalne pripadnosti. I na kraju skupa, slično ranijim manifestacijama lojalnosti, bio je poslat pozdravni telegram kralju i predsedniku vlade.¹⁴³

Proleće i celo leto 1931. prošlo je u intenzivnom organizovanju skupova i manifestacija lojalnosti vojvođanskih Mađara, čiji su glavni organizatori bili i dalje Gabor Santo i njegovi malobrojni saradnici. Prezentovanje svih tih skupova može da bude suvoparno. Smatramo, međutim, da smo preuzeli obavezu prema manje poznatim istorijskim tokovima iz godina diktature kralja Aleksandra, a posebno istoriji vojvođanskih Mađara. Stoga smo se rešili i za detaljnije osvetljavanje tih događaja, jer samo na taj način će naše ocene i zaključci biti objektivniji i kompleksniji.

Prateći skupove lojalnosti po hronološkom redu, ne možemo da mimo idemo skup Mađara iz Bečeja i celog bečejskog sreza, koji je bio sazvan za 14. maj 1931. I na ovom skupu su istupali predstavnici svih društvenih slojeva ovog potiskog gradića kao i sreza. U ime inteligencije stupio je na govornicu Mikloš Zelenog (Zelenog Miklós), koji je pokušao da dokaže kako su sumnje u lojalnost Mađara koji žive u Jugoslaviji potpuno neosnovane, jer oni služe kao vojnici, dobri su poreznici i sa drugim narodima žive u slozi. Posle njega sledili su i govornici u ime ratara i zanatlija, koji su pri-

¹⁴² *Reggeli Újság*, 3. V 1931, 3.

¹⁴³ *Reggeli Újság*, 7. V 1931, 2; *Pravda*, 7. V 1931, 2.

lično uniformisano govorili o patriotizmu i odanosti Mađara prema državi i dinastiji. U sličnom tonu je govorio i predstavnik radnika, pa naposljetku i Gabor Santo, koji je i na ovom skupu govorio o svojoj uspešnoj poseti predsedniku vlade i o spremnosti dinastije i vlade da osiguraju da Mađari sačuvaju svoj jezik i kulturu. Santo u svom prilično dugom govoru nije mogao da izbegne konstataciju da stvari možda ne idu kako treba, ali za takvo stanje krivicu je tražio u »svima nama jer smo ćutali i kasnije«. I na ovom skupu je odlučeno da se pošalje pozdravni telegram kralju i vladi u ime svih oko 1.500 prisutnih.¹⁴⁴

Izgleda da je sledeći skup lojalnosti Mađara, koji je bio održan u Senti 25. maja, protekao u skromnijim razmerama nego bečejski, jer je i savremena mađarska štampa malo o tome pisala. Ovde je prvi glavni govornik bio Gabor Santo, koji i ovog puta nije štedeo pohvalne reči za kralja »koji je ukinuo nezdravo stanje u državi« i da se »reči poštenih Mađara čuju i u Beogradu«. Posle su sledili prilično kratki govori predstavnika Sente, Gornjeg Brega i Tornjoša.¹⁴⁵

Maj i jun su protekli u znaku organizovanja daljih manifestacionih skupova vojvodanskih Mađara, koji su predstavljali najvažnije političke događaje u tom području zemlje. 31. maja bio je zakazan manifestacioni skup Madara somborskog i apatinskog sreza. I ovaj skup je protekao u atmosferi preteranog naglašavanja lojalnosti i privrženosti dinastiji, državi i poretku u njoj. Svirali su i pevali državnu himnu, bilo je ovacija u korist kralja Aleksandra. Ni sa ovoga skupa nije izostao Gabor Santo. Istakao je privrženost i lojalnost Madara Kraljevini Jugoslaviji i naglasio da u njihovim redovima iredentizam nema nikakvih korena. Posle njega, u sličnom tonu su govorili i predstavnici zanatlija, železničara, službenika i drugi.¹⁴⁶ Prošlo je već dva meseca od početka organizovanja tih skupova, a zvaničnih reagovanja i odjeka skoro i nije bilo, niti se može govoriti o nekom ublažavanju opšte političke klime u korist narodnosti, a posebno Madara. U savremenoj arhivskoj građi nije sve sačuvano iz službene prepiske, pa nismo naišli na puno podataka koji se odnose na tu problematiku. U građi Drugog odeljenja Dunavske banovine, naime, zabeleženo je za 1931. samo to da se odobrava podanička manifestacija u opštini Mol.¹⁴⁷

Nije bilo na početku ni reagovanja kralja i vlade, kojima su upućivani pozdravni telegrami sa proteklih podaničkih manifestacija.

Tek u prvoj polovini juna bilo je prvog odjeka iz glavnog grada. Ministar dvora B. D. Jeftić je u ime kralja uputio pismo Ištvanu Kovaču, koji je bio predsednik i glavni organizator nedavno organizovane podaničke manifestacije u Senti. U tom pismu se zahvalio organizatorima skupa i saopštio da je kralj prihvatio izraze njihove podaničke vernosti.¹⁴⁸

¹⁴⁴ *Napló*, 15. V 1931, 6; *Reggeli Újság*, 15. V 1931, 2; *Jedinstvo* (Senta), br. 63.

¹⁴⁵ *Napló*, 26. V 1931, 1—2; *Reggeli Újság*, 27. V 1931, 1—6.

¹⁴⁶ *Reggeli Újság*, 2. VI 1931, 2; *Glas naroda*, Sombor, br. 23; *Jugoslavenski list* (Bačka Palanka), br. 23.

¹⁴⁷ AV, FDB, II, 9572/1931.

¹⁴⁸ *Reggeli Újság*, 12. VI 1931, 6; *Szentai Újság*, br. 65.

Ovaj pozitivni službeni gest iz Beograda, svakako, pozitivno je delovao na organizatore daljih podaničkih manifestacija. Na stranicama mađarske manjinske štampe bilo je objavljeno da će na Vidovdan organizovati podaničke manifestacije za novosadsko i temerinsko mađarsko stanovništvo. Međutim, samo su Temerinci imali svoj skup koji je, po pisanju štampe, bio masovan (spominju čak nekoliko hiljada učesnika). Taj imponantni, skup otvorio je opštinski knez (birov) Janoš Varga (Varga János). Pohvalno je govorio o značaju kraljevskog postupka i o zajedničkoj istorijskoj prošlosti Srba i Mađara. Isto tako je naglasio da se Mađari u Jugoslaviji ni po čemu ne razlikuju od ostalih građana, da uredno izvršavaju sve svoje obaveze prema dinastiji i državi. Ni na ovom skupu nije izostao Gabor Santo, a govorili su još i njegovi najbliži saradnici: subotički advokat Jožef Seleši (Szólósy József) i radnik Šandor Kis (Kiss Sándor).¹⁴⁹

Temerinski manifestacioni skup je, izgleda, bio poslednji u leto 1931. u seriji sličnih masovnih zborova. Gabor Santo i njegovi najbliži saradnici su ocenili da su dotadašnji skupovi dali jasan dokaz o opredeljenju Mađara i o njihovoj odbojnosti prema revizionističkim aspiracijama koje su u susednoj hortijevskoj Mađarskoj počele da uzimaju šire razmere. U isto vreme Santo je ocenio da je tadašnji politički trenutak bio pogodan i za objedinjenje Mađara u Jugoslaviji u okviru neke organizacije koja ne bi imala politički karakter, nego bi se bavila isključivo ekonomskim problemima sa primarnim zadatkom da poboljša privredni položaj mađarske nacionalne manjine kao celine. U isto vreme se razmišljalo i o formiranju Lige Društva naroda Mađara u Jugoslaviji. Ova bi organizacija delovala kao politički predstavnički organ u spomenutoj svetskoj organizaciji, koja je imala i posebno političko telo za manjinska pitanja. Posle uvođenja diktature, Mađare iz Jugoslavije na Petom manjinskom kongresu Društva naroda, koji je bio održan u junu 1929, predstavljao je Leon Deak, jedan od rukovodilaca zabranjene ZMS. Vlasti su mu, posle izvesnog kolebanja, odobrile odlazak u Ženevu i učešće na spomenutom kongresu. On je tamo održao veoma zapažen govor o tome kako odluke Društva naroda, kao i ugovori o zaštiti manjina, ne obezbeđuju tu zaštitu u dnevnoj političkoj praksi većine država. Osvrnuo se i na to da je rezolucija Društva naroda od 21. septembra 1921 (o tome da manjine moraju biti lojalne u odnosu na državu u kojoj žive) sasvim suvišna, jer suverenitet svake države već pruža dovoljnu garanciju i podrazumeva lojalnost manjine prema većini.¹⁵⁰

Vladajući krugovi, svakako, priželjkivali su da u budućoj Ligi Društva naroda Mađara u Jugoslaviji budu ljudi koji su organizovali podaničke manifestacije. Organizaciono objedinjenje Mađara u Jugoslaviji započelo je u Novom Sadu pod nazivom »Pokret lojalizma«. Formirana je jedna organizaciona komisija. Po podacima iz manjinske štampe, Gabor Santo je imao prilično ambiciozni plan: pored dokazivanja podaničke vernosti — organizaciono obuhvatanje celokupnog Mađarstva u Jugoslaviji na privrednom i kulturnom planu.

¹⁴⁹ *Reggeli Újság*, 30. IV 1931, 4—5; *Napló*, 1. VII 1930, 6; *Pravda*, 29. VI 1931, 7.

¹⁵⁰ *Magyar Kisebbség*, 16. X 1929, br. 20, 794—813.

Sa ciljem formiranja organizacione komisije 3. jula 1931. u Novom Sadu su organizovana tri politička skupa. Na svim tim zborovima glavni govornici su bili Gabor Santo i njegovi najbliži saradnici (advokat Jožef Seleši i radnik Šandor Kiš). Zajednička okosnica njihovih govora i zaključaka je: ekonomsko i kulturno organizovanje lojalnog Madarstva u Jugoslaviji.

Posle je bila izabrana jedna prilično velika organizaciona komisija iz redova prisutnih na svakoj od održanih konferencija.¹⁵¹

U daljoj fazi organizacionog obuhvatanja Mađara u Jugoslaviji Novi Sad je postao nekako centar za taj ambiciozni poduhvat. U stvari, u tom gradu je 24. jula 1931. osnovana i Novosadska sekcija Lige Društva naroda sa tendencijom da bude matična organizacija i da podstiče formiranje sličnih ogranaka u svim većim mestima gde žive i Mađari u značajnijem broju. Takva je forma predviđena za okupljanje sa ciljem ekonomskog unapređenja i bavljenja čisto privrednim pitanjima i isključivanja politike iz budućeg programa. Na osnivačkom skupu, koji je bio održan u tadašnjoj kafani Maroš (na kojem je učestvovao i Gabor Santo), izabrana je uprava većinom iz redova ranije formiranog inicijativnog odbora. Za predsednika su izabrali bivšeg gradskog savetnika Sandora Nađa (Nagy Sándor), za potpredsednika ratara Ištvana Kečkeša (Kecskés István), za sekretara trgovca knjigama Janoša Beka (Bek János), za blagajnika učitelja Mihajla Berenca (Berenc Mihály), za kontrolore profesora u penziji Đulu Časara (Császár Gyula) i penzionisanog železničkog mašinovođu Đerđa Đarmatija (Gyarmati György).¹⁵²

Posle izbora Uprave, na istom skupu je odlučeno da će privrednu komisiju izabrati kasnije. U isto vreme je prezentovan predlog za privredno organizovanje u formi jednog udruženja odnosno saveza pod nazivom: Madarski privredni savez u Jugoslaviji. Uprava te buduće organizacije kao i matični forum trebalo je da bude u sedištu Banovine, odnosno u Novom

¹⁵¹ *Reggeli Újság*, 3. VII 1931, 3.

¹⁵² *Reggeli Újság*, 25. VII 1931, 2.

Međutim, mađarsku manjinu je u Ženevi i dalje predstavljao Leon Deak, čak je u leto 1931. u tom gradu formiran neki Blok nacionalnih manjina u Jugoslaviji, koji je imao i svoj stalni Biro. Taj organ nije bio pravi predstavnik manjina u Jugoslaviji, jer glavnu ulogu u njemu su imali Imre Prokopi, bivši član parlamenta, Gligor Anastasev i bivši gradonačelnik Skoplja Dimitrije Halef.

Bio je objavljen i kominike o kršenju međunarodnog ugovora potpisanog u Sen Žermenu 1919. godine od Kraljevine Jugoslavije.

Imre Prokopi je u to vreme u ime mađarske nacionalne manjine u Jugoslaviji uložio žalbu Društvu naroda jer je tadašnje Ministarstvo prosvete u Jugoslaviji nemačkoj manjini na polju školstva dalo značajne olakšice, dok je prema Mađarima i dalje vodilo diskriminatorску politiku. Prokopi je u svojoj žalbi još istakao da je jugoslovenska vlada u svom odgovoru navela da su Mađari u Jugoslaviji zadovoljni svojim položajem, a dokaz za to su i njihove manifestacije o podaničkoj vernosti. Prokopi je izrazio sumnju da su organizatori tih skupova stvarni predstavnici Mađara u Jugoslaviji. (*Magyar Kisebbség*, 1. VII 1931, 411—412).

U hortijevskoj Mađarskoj zvanična štampa veoma loše je pisala o Gaboru Santu i često ga nazivala »renegatom« (*Magyarország*, 10. XI 1931). Manifestacije lojalnosti osudila je i mađarska manjinska štampa u Rumuniji, koja je informacije uzimala iz listova *Napló-a i Reggeli Újság-a* (*Magyar Kisebbség*, 1. X 1931, 681—697; Hege d ú s Nándor. *A kisebbségek és a diktatúra*).

Sadu, a njemu da se priključi svaka mesna, sreska ili okružna privredna organizacija. Kako smo već i napomenuli, cilj jedinstvene organizacije Mađara u Jugoslaviji bio je isključivo ekonomskog karaktera bez politike i tretiranja pitanja vezanih za postojeći sistem. Osnovni zadatak je bio da se poboljša socijalni i ekonomski položaj mađarske nacionalne manjine u Jugoslaviji kao celine. Za ovaj prilično ambiciozni posao nije bio izrađen plan, niti je o tome bilo nešto konkretnije rečeno na novosadskim osnivačkim skupovima. Bilo je naglašeno samo da će buduća organizacija sa ostalim sličnim organizacijama posedovati u realizaciji vladinih mera koje se tiču privrednog napretka.

Da je cela akcija oko privrednog organizovanja otpočela na inicijativu beogradske vlade, to nije bilo ni negirano na novosadskim osnivačkim skupovima. Naime, neki govornici su (i sam Gabor Santo) potvrdili da Mađari u Jugoslaviji deluju po uputstvima kraljevske vlade kada se udružuju u privrednu organizaciju da bi radili jedinstveno i verno radi »prosperiteta zemlje«.¹⁵³

Ona je u skoroj budućnosti trebalo da izraste u matičnu organizaciju sa tendencijom da se slične organizacije osnivaju u svim većim mestima gde je bilo Mađara u većem broju. Na čelo organizacije bio je izabran takode Gabor Santo, duša i glavni organizator pokreta podaničkih manifestacija. Ovim potezom želelo se postići jedinstvo u novom organizacionom obuhvatanju Mađara u Jugoslaviji i isključiti svaka mogućnost povratka bivših vođa zabranjene ZMS na političku scenu. Naime, čak i posle uvođenja kraljevske diktature, vojvođanske Mađare na manjinskim konferencijama Društva naroda predstavljao je Leon Deak, jedan od vođa bivše ZMS. Vladajući krugovi u Beogradu su u te ljude i dalje imali duboko nepoverenje i zato se prilikom kontaktiranja sa Gaborom Santom sugeriralo formiranje nove organizacije, pod njegovim okriljem, radi učešća na međunarodnim skupovima. Odmah treba da dodamo da vladajući faktori nisu imali istovetan stav po ovome pitanju i u odnosu na druge nacionalne manjine. Liga Društva naroda Nemaca, na primer, osnovana je još 1929. godine i na čelo te organizacije bio je izabran Štefan Kraft, predsednik bivše Nemačke stranke, a vlasti nisu pravile nikakve smetnje za njegov izbor.

U avgustu 1931, uoči donošenja najavljenog ustava, nije bio organizovan nijedan podanički manifestacioni skup Mađara u Jugoslaviji. Bilo je, međutim, izjava lojalnosti i u drugoj formi i drugim prilikama. U red takvih manifestacija možemo da ubrojimo i sednicu Gradskog odbora u Staroj Kanjiži. Održana je početkom avgusta i tu je učestvovao i zamenik ministra prosvete i kulture Fedor Nikić. On je povodom toga održao i opširan govor o navodnom veoma uspešnom radu dinastije i vlade u interesu prosperiteta cele zemlje. Ujedno je saopštio prisutnim i članovima Odbora da se vladina stranka nalazi u procesu formiranja i stoga je pozvao sve članove Odbora da se priključe novoj stranci. Na to su svi »izrazili svoju lojalnost i obećali da će joj se pridružiti«.¹⁵⁴

¹⁵³ *Reggeli Újság*, 25. VII 1931, 2.

¹⁵⁴ *Reggeli Újság*, 7. VIII 1931, 7.

Dr Gabor Santo — lično pošten, ali u suštini eksponent vladajućih krugova — još u fazi podaničkih manifestacija, izbora novosadske organizacije Lige Društva naroda, kao i formiranja inicijativnog odbora, pokušao je da kontaktiranjem sa najodgovornijim ljudima u banovinskoj upravi izmami neke koncesije, uglavnom ekonomske, u korist Mađara u Jugoslaviji. Uglavnom se radilo o preduzimanju hitnih mera za ublažavanje sve veće nezaposlenosti i bede u većini mesta sa mađarskim stanovništvom. Stoga je 18. jula 1931. zatražio prijem kod bana Dunavske banovine Milana Nikolića i tražio pomoć od vlasti za mađarsko stanovništvo (uglavnom poljoprivredno radništvo Horgoša, Kanjiže i Temerina). Naravno da je ban, kao što je u tim susretima i uobičajeno, obećao sve ono što je u njegovoj moći.¹⁵⁵ Početkom avgusta učinio je još jednu audijenciju kod bana, kao i njegovog zamenika. Po kratkim saopštenjima iz manjinske štampe, vodio je sa njima dugi razgovor o pitanjima vezanim za položaj mađarske nacionalne manjine.¹⁵⁶

Drugu posetu Gabor Santo je učinio već kao predsednik Lige Društva naroda Mađara u Jugoslaviji, te je već imao neku društvenu funkciju. U celini uzevši, njegov položaj i autoritet pred vladajućim krugovima posle podaničkih manifestacija i organizacionog obuhvatanja Mađara na ekonomskoj platformi u izvesnoj meri su pojačani. Ipak, njega su otvoreno podržali samo izvesni ljudi iz najviših upravljačkih aparata. Iz vlade najotvoreniju podršku pružao mu je zamenik ministra prosvete i kulture Fedor Nikić, ban Milan Nikolić i još neki manje značajni ljudi.¹⁵⁷

Postavlja se pitanje da li se politička klima popravila u Vojvodini u korist mađarskog stanovništva od proleća 1931, kada su počele podaničke manifestacije. Proučavajući sačuvanu dokumentaciju Drugog (upravnog) odeljenja Dunavske banovine, došli smo do zaključka da o nekoj značajnijoj promeni u stavu vlasti prema mađarskom stanovništvu ne možemo govoriti. I dalje je bila prisutna sumnja u lojalnost jednog dela građana nezavisno od masovno datih podaničkih izjava o vernosti. Posebno je bilo pod budnim okom vlasti pogranično mađarsko stanovništvo. Mogućnost prodora irendentizma iz severne susedne države, širenja tih ideja putem letaka i drugih propagandnih materijala i bavljenja špijunažom stalno je lebdela u vazduhu kao bauk opasnosti za postojeći poredak u Jugoslaviji. Doduše, takva realna opasnost je i postojala. Ljudi iz pograničnih mesta, najviše pojedinačno ali i u manjim grupama, često su ilegalno prelazili granicu. Motivi su u većini slučajeva bili šverc i sticanje izvesne zarade u eri nezaposlenosti i bede. Postojala je mogućnost da ti ljudi dođu u dodir sa obaveštajnom službom hortijevske Mađarske, pa da njoj čine sitnije ili veće usluge. Često su, međutim, ti ljudi bili hvatani na granici pri pokušaju povratka u zemlju. Zato

¹⁵⁵ *Reggeli Újság*, 19. VII 1931, 6.

¹⁵⁶ *Reggeli Újság*, 4. VIII 1931, 1.

¹⁵⁷ Do ovoga podatka došli smo iz izveštaja mađarskog poslanstva, koji je poslat vladi 20. XI 1931. U izveštaju spominju se »klika Nikić—Matković—Dunić«, kao i tadašnji ban Dunavske banovine Nikolić (Muzej. . ., Prepisi izveštaja mađarskog poslanstva iz Zemaljske arhive Mađarske, Arhivski broj 21626).

je i u periodu manifestacionih skupova bilo hapšenja i osuda pod optužbom za krivično delo špijunaže.¹⁵⁸

I dalje je pretela opasnost od proterivanja za one građane mađarske narodnosti koji iz bilo kojih razloga dotada nisu regulisali svoje državljanstvo. Ta opasnost se naglo povećavala ukoliko je u odnosima između Mađarske i Jugoslavije nastupalo novo zaoštravanje, ili ukoliko su iz Mađarske bila proterana neka lica jugoslovenske narodnosti. Moramo odmah da istaknemo da u naznačenom periodu nije bilo masovnijih proterivanja iz Jugoslavije, samo pojedinačnih (samo jedanput u grupi od 13 lica, kada je 12 lica bilo prebačeno u Mađarsku, a jedno u Rumuniju).¹⁵⁹

Bilo je i slučajeva hapšenja gradana mađarske narodnosti zbog uvrede na račun države, a posebno dinastije. Te neloyalne izjave najviše su davane u kafanama u pripitom stanju. Posle pažljivog proučavanja sačuvane arhivske građe, došli smo do saznanja da takvih ispada nije bilo često, i ne u većem broju nego u redovima drugih narodnosti.¹⁶⁰

Sam Gabor Santo za vreme podaničkih manifestacija nije stekao neku veću popularnost kod mađarskih masa. Njegova ličnost i autoritet, međutim, uskoro je trebalo da polože ispit, da se vidi u kolikoj meri ga uvažavaju vlasti kao nebiranog vođu Mađara u Jugoslaviji. Naime, u punoj žestini je izbilo spor oko mađarskih zakupaca zemlje iz Stare Kanjiže. Po podacima koje smo crpili iz mađarske manjinske štampe, prilikom agrarne reforme dobrovoljci (većinom iz Srbije) su u ovoj opštini dobili oko 4.000 katastarskih jutara zemlje. Oni su 1929. godine skoro svu zemlju izdali u zakup meštanima Mađarima. Nisu, međutim, redovno plaćali porez i zaostatak je jako narastao. Drvodjelci koji skoro svi žive u Srbiji, sporazumeli su se sa zakupcima da će ovi poslednji zaostale poreze isplatiti u četiri rate, tj. u roku od četiri godine.¹⁶¹ Sporazum su prihvatile i opštinske vlasti. Mađarski zakupci meštani su prvu ratu izmirili i posle ubiranja roda (uglavnom pšenice i kukuruza) i bili su spremni da redovno plaćaju i ostale rate neplaćenog poreza, da u roku od četiri godine celokupnu sumu zajednički podmire. Opštinska poreska služba je iznenada promenila stav i odbila da prizna važnost ranijeg ugovora o plaćanju neplaćenog poreza po ratama. Zahtevala je da se cela suma plati odjedanput, bez odlaganja, pa je odredila licitaciju za prodaju još neobranog kukuruza mađarskih zakupaca. Ovaj neočekivani postupak je iza-

¹⁵⁸ U proleće 1931. stanovnik iz Horgoša Vince Sekereš (Szekeres Vince) žalio se na presudu Sreskog načelstva Senčanskog sreza, jer je navodno bio na vezi sa mađarskim špijunima. Iste godine u proleće Karolj Horvat (Horvát Károly) iz Apatina bio je uhapšen pod sumnjom da se bavio špijunažom (AV, FDB, II, br. 5935 i 8308 i z 1931).

¹⁵⁹ Iz Novog Sada je, na primer, bio proteran Đula Kmeti (Kmeti Gyula) u Mađarsku. U dokumentima banovinskih vlasti je naglašeno da nezvanično treba saopštiti javnosti da je spomenuti građanin proteran jer mađarske vlasti slično postupaju sa našim građanima. (AV, FDB, II, br. 14349/1931 i 63719/1931).

¹⁶⁰ Gabor Gajdoš (Gajdos Gábor) iz Starog Vrbasa bio je lišen slobode jer je psovao državu, a Mihalj Mesaroš (Mészáros Mihály) iz Ade zbog uvrede kralja. Skoro u isto vreme, Pal Paul (Paul Pál) iz Zablje nastradao je zbog komunističke propagande a Lajoš Sabo (Szabó Lajos) zbog uvrede države. (AV, FDB, II, br. 17789, 37091, 45351 i 63615 iz 1931.)

¹⁶¹ *Reggeli Újság*, 22. VII 1931, 5.

zvao revolt i protest zakupaca, jer je ceo njihov jednogodišnji trud bio u opasnosti. Na njihovu molbu, a pre i samoinicijativno, Gabor Santo je intervenisao kod bana Dunavske banovine Milana Nikolića i tražio da se odluka kanjiških poreskih vlasti stavi van snage. Ova hitna intervencija je imala uspeha. Po pisanju mađarske manjinske štampe, ban je naredio da se licitacija odloži. Gaboru Santu je tada porastao ugled. Delovala je, međutim, kao hladan tuš posle desetak dana odluka Centralne poreske direkcije, koja je ukinula spomenutu bansku odluku sa obrazloženjem da su zaostali porezi morali da budu podmireni još pre pet godina, a za dalje odlaganje nema nikakvih zakonskih mogućnosti, što ne dozvoljava ni stanje u državnoj blagajni.¹⁶²

Nema više podataka o veoma osetljivoj političkoj aferi u manjinskoj štampi niti je nešto zabeleženo u sačuvanoj arhivskoj građi. Zato izgleda sasvim realna naša pretpostavka da su poreski organi u gradu izvršili svoju odluku.

Ipak, možemo konstatovati da je drugi period organizovanja podaničkih manifestacija Mađara protekao u Vojvodini u nešto ublaženoj političkoj atmosferi. Ovo je došlo do izražaja u nesmetanijem odobravanju javnih nastupa već postojećih mađarskih kulturnih, umetničkih društava, čitaonica i drugih organizacija. Isto tako, ima podataka i o formiranju novih sličnih organizacija. Ovde prvenstveno treba da napomenemo odobravanje Pravila novosadskog mađarskog pevačkog društva koja su bila dostavljena vlastima u januaru 1931. godine.¹⁶³ Procedura oko odobravanja bila je prilično dugotrajna, ali je ipak bila pozitivno okončana u julu iste godine.¹⁶⁴ Ako želimo da hronološki prikazemo odobrenje novih organizacija, ovde treba da ubrojimo i odobrenje daljeg rada Zanatlijskom udruženju u Staroj Moravici, pravilnika Katoličkog momačkog udruženja u Bačkoj Palanci,¹⁶⁵ Pravilnika Ađanskog teniskog kluba i još nekih drugih organizacija.¹⁶⁶ Postavlja se, međutim, pitanje kako su tadašnje javno mnjenje i vladajući krugovi u Beogradu, a posebno u Dunavskoj banovini, primili seriju masovnih skupova i davanja izjava o podaničkoj vernosti jugoslovenskih Mađara. Odmah možemo da istaknemo da u savremenoj štampi na srpskohrvatskom jeziku, a ni u manjinskoj, skoro nema podataka o zvaničnom reagovanju i oceni tih skupova i manifestacija o podaničkoj vernosti. Ni u arhivskoj građi skoro da nema podataka. Nadležni upravni organ Dunavske banovine, u ovom slučaju konkretno Drugo odeljenje Dunavske banovine, za držanje svakog skupa moralo je dati posebno odobrenje. U sačuvanoj arhivskoj građi, međutim, ima podataka samo o odobrenju podaničke manifestacije u Molu.¹⁶⁷ Štampa koja je izlazila na srpskohrvatskom jeziku, međutim, posvetila je izuzetnu pažnju tim manifestacijama o podaničkoj vernosti. Logično je, u izveštaju javnosti o tim skupovima prednjačila je štampa koja je izlazila na području sadašnje Vojvodine. *Jugoslovenski dnevnik*, koji je izlazio u Subotici a zastupao izra-

¹⁶² *Reggeli Újság*, 31. VII 1931, 2.

¹⁶³ AV, FDB, II, br. 14806/1931.

¹⁶⁴ AV, FDB, II, br. 16710/1931.

¹⁶⁵ AV, FDB, II, br. 20938, 23197/1931.

¹⁶⁶ AV, FDB, II, br. 38036, 43917 i 67820 iz 1931.

¹⁶⁷ AV, FDB, II, br. 9572/1931.

zito tadašnje integralno jugoslovensko jedinstvo, skoro uvek je donosio detaljne vesti o manifestacijama podaničke vernosti na prvim stranicama i možemo da zaključimo da je ovim pitanjima posvetio primarnu pažnju, veću nego mađarska manjinska štampa. O početku tih skupova, tj. o manifestaciji u Molu, na primer, list je obavestio svoje čitaoce na prvoj strani pod naslovom: *Akcija lojalnosti Madara u Potisju — Zbor od nekoliko hiljada ljudi u Molu oduševljeno kliče nj. v. Kralju i predsedniku vlade i daje izraz svojoj rodoljubivoj lojalnosti.*¹⁶⁸

U toj fazi držanja skupova, posvećena je posebna pažnja i poseti petočlane delegacije bivših vođa Mađarske zemaljske stranke, na čelu sa Denešom Štrelickim kod bana Dunavske banovine i davanju izjave o lojalnosti, sa posebnim naglaskom da dotadašnje njihovo pasivno držanje ne treba ceniti kao nelojalnost. Nije izostao, međutim, publicistički komentar da dotični ljudi svoju lojalnost mogu da dokažu na delu ukoliko se pridruže manifestacijama o podaničkoj vernosti koje su u toku. Nije izostalo, međutim, ni tumačenje da — s obzirom na njihove izjave o lojalnosti — više niko nema pravo da u ime ili u interesu mađarske manjine u jugoslovenskoj državi podiže ma kakve revandikacije ili se javlja kao njihov zastupnik ili pobornik u stranoj štampi ili pred međunarodnim forumima.¹⁶⁹ Izazvao je loš utisak sledeći članak pod naslovom *Jedna nova nelojalnost mađarske štampe* sa demantima Banske uprave o poseti spomenute delegacije vođa bivše ZMS kod bana Dunavske banovine Svetimira Matića. U tom članku je bio objavljen tekst kratkog saopštenja Banske uprave da je »saopštenje na uvodnom mestu subotičkog *Napló*-a od 17. aprila o prijemu g. Štrelickog Deneša, advokata iz Subotice, i njegovih 5 drugova kod bana Dunavske banovine neverno, proizvoljno i skroz tendenciozno. (Iz kabineta bana Dunavske banovine, 18. aprila 1931. s br. 223 u Novom Sadu)«.¹⁷⁰

Bilo je više nego jasno da su vladajući krugovi i dalje zauzimali stav nepoverenja prema bivšim vođama Mađarske stranke. Uostalom, u to vreme isti kriterijumi su bili primenjivani i prema većini bivših vođa ostalih zaštićenih političkih stranaka. A u odnosu na Mađare u Jugoslaviji, pozitivna uloga je već svakako bila namenjena Gaboru Santu. I on je već u prvoj fazi tih manifestacionih skupova imao ambicije da bar predstavlja Mađare u Jugoslaviji pred vlastima. Ovo je dao na znanje na sledećem manifestacionom skupu u Horgošu, gde je u svom uobičajenom detaljnom govoru, osvrnuvši se na pisanje manjinske štampe, jasno istakao da niko ne sme govoriti u ime jugoslovenskih Mađara i da uvek mogu da se jave novi narodni pobornici da u ime naroda izraze svoju lojalnost nezavisno od bivših vođa.¹⁷¹

Sličan ton je provejavao i na manifestacionom skupu istoga dana (19. aprila). Po pisanju ranije spomenutog lista i tu je učestvovalo oko 2.000 ljudi. Uzeli su reč predstavnici svih društvenih slojeva. Karakteristično je da je i ovde jasno isticano da su političke vođe bile krive što se Mađari u Jugoslaviji nisu mogli sporazumeti sa jugoslovenskim narodima. Nije bilo,

¹⁶⁸ *Jugoslovenski dnevnik*, 30. III 1931, 1.

¹⁶⁹ *Jugoslovenski dnevnik*, 19. IV 1931, 1.

¹⁷⁰ *Jugoslovenski dnevnik*, 19. IV 1931, 3.

¹⁷¹ *Jugoslovenski dnevnik*, 20. IV 1931, 1—2.

međutim, jasno precizirano da li se mislilo samo na vođe ZMS ili i na ostale zemaljske političke stranke. Preovladale su zato u nekim govorima optimističke prognoze za budućnost, jer »Mađari su najzad naišli na pravi put koji vodi njihovom blagostanju u Jugoslaviji«. ¹⁷²

Ne bismo detaljno opisivali tok ostalih skupova u svetlu prezentovanja jugoslovenske štampe. Istakli bismo samo da je na skupu u Adi, po pisanju iste štampe, bilo oko 4.000 prisutnih, a u Bačkoj Topoli bar isto toliko, i na tim skupovima je držao govore pune podaničke vernosti neumorni Gabor Santo. Osnovni smisao koji je provejavao u njegovim govorima bilo je sledeće:

- a) Mađarska manjina je svoju sudbinu ulila u sudbinu Jugoslavije.
- b) Jugoslavija je mila otadžbina.
- c) Nema Mađara koji se ne priključuje našoj akciji. ¹⁷³

Tadašnje javno mnjenje na području današnje Vojvodine, a i šire, i dalje je s posebnom pažnjom pratilo tok organizovanja manifestacija o podaničkoj vernosti. Takva pažnja je pratila, na primer, zborove za topolski srez, u Bajmoku, Velikom Bečkereku (za ceo Banat), u Starom Bečeju, Senti, nadalje, skup baranjskih Mađara u Lugu, veliku manifestaciju u Somboru, pa u Temerinu itd. Sve te manifestacije lojalnosti su protekle u znaku masovnog izjašnjenja odanosti vladaru i Kraljevini Jugoslaviji, kao i sastavljanjem dužih telegrama kralju, predsedniku Ministarskog saveta i banu Dunavske banovine. Po pisanju *Jugoslovenskog dnevnika*, u Somboru, na masovnom skupu od oko 4.000 učesnika, u govoru Gabora Santa je posebno naglašeno da među Mađarima u Jugoslaviji nema i ne može biti iredentista i »zato svaki pošten Mađar treba da učestvuje u našoj velikoj akciji«. ¹⁷⁴

Beogradska *Politika* je takođe veoma korektno obavestavala svoje čitaoce o skupovima Mađara u Jugoslaviji i davanju jasnih izjava o lojalnosti. Uzdržala se, međutim, od ocene i komentara i ostala samo na objektivnom izveštavanju. U takvom tonu su formulisani i prilično opširni članci objavljeni o prvim skupovima lojalnosti u Molu i Horgošu. ¹⁷⁵ Slično je list informisao svoje čitaoce i o zboru Mađara u Bajmoku, Velikom Bečkereku i u selu Lugu, gde su se okupili Mađari iz jugoslovenskog dela Baranje. ¹⁷⁶ List je posvetio posebnu pažnju zboru lojalnosti u Temerinu, koji je ocenio da je prevazišao sve slične zborove Mađara, i po broju učesnika, i po atmosferi koja je vladala na ovom impozantnom skupu. Po izveštaču, na zboru je prisustvovalo oko 5.000 ljudi. Svi govori su često bili prekidani ovacijama kralju i državi. Poseban osvrt je bio dat govoru Gabora Santa, čiji rezime je bio da su u prošlosti, naročito u minulim vekovima, Mađari i Srbi zajedno branili svoj zavičaj protiv tuđinskih osvajača i da i sada po duši imaju mnogo zajedničkog. ¹⁷⁷

¹⁷² Isto.

¹⁷³ *Jugoslovenski dnevnik*, 27. IV 1931, 1—2.

¹⁷⁴ *Jugoslovenski dnevnik*, 1. VI 1931, 1.

¹⁷⁵ *Politika*, 30. III 1931, 3; 20. IV 1931, 2.

¹⁷⁶ *Politika*, 4. 1931, 4; 7. V 1931, 3; 27. V 1931, 4.

¹⁷⁷ *Politika*, 29. VI 1931, 4.

Već smo i ranije ukazali da su politička klima i trenutni tretman mađarske nacionalne manjine od vladajućih krugova u Beogradu u ne maloj meri zavisili i od spoljnopolitičkih odnosa, a posebno od međudržavnih odnosa Mađarske i Jugoslavije. U danima održavanja zborova podaničke vernosti, povoljno su se razvijali uglavnom ekonomski odnosi između dve države. Sredinom januara 1931. bila je osnovana Jugoslovensko-mađarska trgovačko-privredna komora. Ovom događaju u političkim i privrednim krugovima obe susedne zemlje pridavali su veliki značaj i očekivali poboljšanje ekonomskih odnosa.¹⁷⁸

Politički odnosi, međutim, nisu bili tako povoljni i pokazivali su tendenciju pogoršanja. Glavni razlog, svakako, bio je u težnji mađarskih vladajućih krugova da za sve nevolje koje su proisticale iz nedemokratskog sistema okrivljuju Trijanonski ugovor o miru, koji je proglašen nametnutim i pravom katastrofom za mađarsku naciju. Po ideolozima revizionizma i iređentizma, koji je od kraja dvadesetih godina postajao sve intenzivniji, tzv. »okrnjena Mađarska« ekonomski nije bila sposobna da egzistira jer su od nje otrgnuti delovi bogati sirovinama. Zato se trebalo boriti svim silama za povratak tih teritorija, mada je stalno bilo isticano da Mađarska želi mirnu reviziju granica i da određeni član ugovora o miru sadrži takvo političko rešenje. U stvari, vladajuća garnitura u Mađarskoj, sastavljena od predstavnika zemljoposedničke aristokratije i tankog sloja krupne buržoazije, posle ugušivanja proletrske revolucije 1919. godine zavela je krajnji kontrarevolucionarni, antidemokratski režim, koji je formalno bio prikriven plaštom građanskog parlamentarizma. Sva obećanja koja su na početku bila data, bila su izigrana. Restaurisan je, u stvari, sistem sličan onima iz minulog perioda Austro-Ugarske, ali u lošijem izdanju (nesprovođenje agrarne reforme, polufeudalni radni odnosi u poljoprivredi, skoro najzaostaliya socijalna politika itd.). Godina svetske ekonomske krize veoma su teško pogodile i privredu Mađarske. Ukupni fizički obim industrijske proizvodnje, na primer, 1932. godine opao je skoro za polovinu u odnosu na 1928. godinu, cene poljoprivrednih proizvoda su drastično opale, u zemlji se nagomilavalo oko 3 miliona metričkih centi neprodane pšenice. Nezaposlenost je uzela drastične razmere, zemlji je pretio finansijski slom. Takva situacija još više je pogodovala da se pažnja maksimalno skrene sa očajne unutrašnje privredne situacije na spoljnopolitičku trasu, na, po njihovom rečniku, nepravedne trijanonske granice. Trijanonski ugovor jeste u izvesnom smislu bio nepravedan za Mađarsku, jer su u suštini sva sporna pitanja rešena na štetu ove pobeđene zemlje. Ali, kao što smo već izložili, koreni bede najširih slojeva naroda u toj zemlji ležali su u antidemokratskom sistemu.

Iređentistička propaganda do kraja dvadesetih godina nije dobila takve razmere kao kasnije, u sledećoj deceniji, a nosioci te propagande bili su uglavnom ekstremno-desničarske organizacije kao, na primer, rasistička organizacija »Probuđenih Mađara«. Osim toga, Mađarska je u spoljnopolitičkom pogledu bila potpuno izolovana i okružena Malom antantom. Godine 1927, međutim, Mađarska je sklopila pakt sa fašističkom Italijom o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći na taj način u izvesnom smislu uspela da raz-

¹⁷⁸ *Politika*, 18. I 1931, 5.

bije dotadašnju spoljnopolitičku izolaciju. Ovaj politički čin veoma je ohrabrio revizionističke krugove u zemlji. I sama vlada Ištvana Betlena, čije je ime bilo vezano za konsolidaciju kontrarevolucionarnog sistema, uskoro se zvanično izjašnjava za reviziju Trijanonskog ugovora. Naravno, takva politika je izazvala žestoku reakciju u susednim zemljama i postala predmet pisanja jugoslovenske štampe. U danima kada su zborovi podaničke lojalnosti Mađara u Jugoslaviji bili u toku, u štampi je oštro osuđen govor koji je Betlen održao pred svojim najbližim saradnicima, prilikom desetogodišnjice svoga izbora za predsednika. Tu je on formulisao svoje spoljnopolitičke zahteve u četiri tačke, u kojima je tražio pravdu za Mađarsku. Isto tako žestok komentar izazvalo je luksuzno izdanje propagandne mađarske knjige *Instruce pour la Hongrie* namenjene francuskoj javnosti.¹⁷⁹

Mađarska je tada optužena i zbog pomaganja hrvatske ustaške terorističke družine. Tih dana bilo je održano suđenje jednoj takvoj grupi na čelu sa Andrijom Tilmanom, koja je izvela diverziju na železničkoj pruzi kod Vrpolja. Po pisanju štampe, na sudskom procesu, koji je održan u Državnom sudu u Beogradu, bilo je dokazano da je Mađarska umešana u te akcije jer je pružala gostoprimstvo teroristima (centar u Pečuju).¹⁸⁰ Naravno, mađarska strana nije to priznala i neki mađarski listovi kao, na primer, *Pester Loyd* i *Pesti Hírlap*, pisanje jugoslovenske štampe su nazvali klevetničkim. List *Politika* je odgovorila na takvo pisanje mađarske štampe sa naglaskom da u Jugoslaviji nema mržnje prema Mađarskoj, ako je učinjeno i pisano nešto, to je bilo u samoodbrani.¹⁸¹ Štampa na srpskohrvatskom jeziku na području sadašnje Vojvodine posvetila je više prostora revizionističkoj propagandi koja je u susednoj Mađarskoj dobijala sve šire razmere. U tim napisima često je ukazivano na sumornu mađarsku stvarnost koja već unapred lišava tamošnje vladajuće krugove uloge oslobodilaca svojih sunarodnika u susednim zemljama. Prvenstveno su isticani velika beda širokih narodnih slojeva, velika nezaposlenost, duboki antidemokratski sistem itd. Drugi važan argument u suzbijanju mađarske revizionističke propagande je i u činjenici da po pisanju jugoslovenske štampe — Mađarska nije osigurala ni elementarna prava za svoje nacionalne manjine na koje je bila obavezna prema odredbama Trijanonskog ugovora o miru. Ovom činjenicom su objašnjena i oklevanja mađarske diplomatije da sa svojim žalbama o nepovoljnom položaju mađarske manjine u susednim zemljama izađe pred plenum Lige naroda u stvari evropske unije i narodnih manjina.¹⁸²

Dat je veliki publicitet u februaru 1931. i izjavama premijera Betlena da su poznate žalbe koje je jugoslovenska mađarska manjina podnela Ligi naroda.¹⁸³

Za vreme organizovanja masovnih zborova Mađara u Jugoslaviji o podaničkoj lojalnosti, koji su se, kao što smo već videli, odvijali pod senkom intenzivnije revizionističke propagande u susednoj Mađarskoj, u jugoslovenskom javnom mnjenju a ni u štampi nije bilo nikakvih pomena o eventual-

¹⁷⁹ *Politika*, 27. IV 1931, 2.

¹⁸⁰ *Politika*, 3. V 1931, 6.

¹⁸¹ *Politika*, 3. V 1931, 4.

¹⁸² *Jugoslovenski dnevnik*, 22. I 1931, 2.

¹⁸³ *Jugoslovenski dnevnik*, 18. II 1931, 2.

nom uticaju te propagande na Mađare u Jugoslaviji. Štampa se, naprotiv, ne jedanput osvrtna na podaničke manifestacije u takvoj formi da su ti masovni skupovi pobijali laži koje su stvarane u inostranstvu o raspoloženju Mađara u Jugoslaviji i da će njihova bezuslovna lojalnost uticati na razvijanje odnosa između Jugoslavije i Mađarske, jer mađarska manjina može da posluži kao most prijateljstva.¹⁸⁴

Pojavljivali su se, međutim, istovremeno u jugoslovenskoj štampi članci koji su oduđarali od duha ovih napisa. Još u januaru 1931. godine u *Jugoslovenskom dnevniku*, koji je izlazio u Subotici, objavljen je napis o istorijatu manjinskog pitanja, u kojem se jasno daje na znanje da su Nemci i Mađari vekovima asimilirali jugoslovenski živalj i zato je sasvim opravdano što današnje nacionalne države hoće da sprovedu proces regenerisanja svoga življa u onim krajevima gde je vršena tuđa asimilacija.¹⁸⁵

Drugi člankopisac nije bio zadovoljan širenjem nacionalnog duha u školama nacionalnih manjina. Ujedno se naglašava da se nikada ne sme dopustiti da manjine u našem stavu vide našu slabost, nego samo našu dobru volju. Bilo je reči ujedno i o manjinskim učiteljima, među kojima je, po oceni autora članka, tada bilo dosta onih što su i dalje imali u sebi »crno-žutu kulturu koju su nasledili«.¹⁸⁶

Treći člankopisac je takođe uzeo pod lupu oštre kritike one manjinske učitelje koji nisu, ili su veoma slabo znali državni jezik i tražio da se takvi udalje iz državne službe.¹⁸⁷

Ipak su prevladavali tonovi koji su i dalje isticali značaj zborova o podaničkoj lojalnosti, u kontekstu da su akcije lojalnosti Mađara u Jugoslaviji skrenule pažnju evropske javnosti, što je zabeleženo kao nov uspeh konsolidovanja prilika u Jugoslaviji. Ujedno je demantovano pisanje budimpeštanskog *Pester Loyda* da su manifestacije lojalnosti Mađara u Jugoslaviji bile inscenirane od vladajućih krugova i da je sve bilo rađeno pod pritiskom. Dalje se konstatuje da su jugoslovenski Mađari svesni toga kako žive njihova braća u »slobodnoj Mađarskoj« i da nipošto ne žele da zamene »jugoslovensko ropstvo« sa »slobodom u Mađarskoj«. Najoštrije se odbija i tvrdnja da je cela akcija potekla od nekačvih plaćenika, nego je nastala kao spontan pokret iz sredine malih mađarskih ljudi iz Mola.¹⁸⁸ Povoljnija politička klima, koja je tada vladala na području sadašnje Vojvodine, bila je pomućena fudbalskim incidentom u Senti.¹⁸⁹

Do jula 1931. zborovi podaničke lojalnosti Mađara u Jugoslaviji bili su okončani. Nastalo je letnje zatišje. Sem velikog publiciteta u jugoslovenskoj i manjinskoj štampi, ocena tih skupova je izostala, što možemo da tumačimo kao rezervisanost vladajućih krugova. Kabinet kralja Aleksandra se, međutim, u ime vladara skoro posle svakog održanog zbora zahvaljivao na

¹⁸⁴ *Jugoslovenski dnevnik*, 3. V 1931, 1.

¹⁸⁵ *Jugoslovenski dnevnik*, 17. I 1931, 1.

¹⁸⁶ *Jugoslovenski dnevnik*, 16. V 1931, 1.

¹⁸⁷ *Jugoslovenski dnevnik*, 21. VI 1931, 5.

¹⁸⁸ *Jugoslovenski dnevnik*, 21. VI 1931, 1.

¹⁸⁹ Na jednoj utakmici mesnog fudbalskog kluba SAK i somborskog Sokola po pisanju jednog očevica mađarski gledaoci nekorektno su se ponašali i somborskim igračima dobacivali podrugljive nacionalističke izraze (*Jugoslovenski dnevnik*, 23. VII 1931, 1).

tim manifestacijama i telegramima koji su mu bili upućeni. Takve telegrama je Santo dobio posle zborova u Horgošu, Novoj Kanjiži, Bačkoj Topoli, i Velikom Bečkereku.¹⁹⁰

Posle letnjeg zatišja, u septembru 1931. počela je veoma živa jesen na jugoslovenskoj unutrašnjoj političkoj pozornici. Pre svega, 3. septembra kralj je proklamovao Ustav Kraljevine Jugoslavije. Njime su sankcionisane već do tada sprovedene političke promene, počevši od novog naziva države i njene administrativne podele, pa sve do prava suverena, odnosno kralja i kompetencija dvodomnog narodnog predstavničkog tela. Za izbor poslanika bili su raspisani opšti izbori za 8. novembar 1931. Novi, Oktroisani ustav, u odnosu na Vidovdanski iz doba parlamentarizma nije sadržavao skoro nikakve izmene. Ustavno je bila zagantovana jednakost svih gradana, bez obzira na narodnost i veru. Pripadnicima nacionalnih manjina bilo je zagantovano osnovno obrazovanje na maternjem jeziku i nesmetani kulturni razvitak. Jednim od članova, međutim, bilo je istaknuto da je službeni jezik u zemlji srpskohrvatski i slovenački. Taj član je posle, kako ćemo videti, u političkoj praksi sasvim onemogućio korišćenje maternjeg jezika pripadnika nacionalnih manjina, čak i u lokalnoj administraciji. Na predstojećim izborima bila je isticana samo vladina lista, gradanska opozicija nije bila organizovana, niti joj je bilo omogućeno da učestvuje na njima. Nosilac zemaljske liste bio je svugde predsednik Ministarskog saveta Petar Živković. U svakom izbornom srezu bili su isticani kandidati na vladinoj listi, obično dva, a često i više.

U drugoj polovini septembra 1931. već je počela predizborna kampanja koja je, međutim, svoj intenzitet dobila sledećeg meseca. Na području Vojvodine, kao i u celoj zemlji, javno mnjenje se živo interesovalo za držanje nacionalnih manjina na predstojećim skupštinskim izborima. I štampa se intenzivno pozabavila ovim pitanjima. O manjinama je bilo priznato da su do tada davale dosta dokaza o svojoj lojalnosti i da će i prilikom izbora shvatiti svoju dužnost. Nije izostalo, međutim, da se ukaže na to da će izbori najbolje dokazati koliko iskrenosti ima u izjavama njihovih vođa.¹⁹¹

Već prvi izveštaji sa predizbornih zborova jasno su dokazali da Mađari u Jugoslaviji u većini ne žele da bojkotuju izbore. Na predizbornim skupovima po celoj Vojvodini, u mestima gde je mađarsko stanovništvo bilo u većini, učešće na zborovima bilo je svugde evidentno. U apatinskom izbornom srezu, na primer, gde je bio istican Fedor Nikić u mađarskim i nemačkim mestima, stanovništvo je pokazalo živo interesovanje za predstojeće skupštinske izbore. Naravno, kandidati su u tim sredinama uvek isticali da poredak koji je uspostavljen posle 6. januara 1929. godine neće voditi politiku denacionalizacije nacionalnih manjina.¹⁹²

Uskoro je bila potvrđena i kandidatska lista Gabora Santa za senćanski srez (u zemaljskoj listi predsednika vlade Petra Živkovića), a za njegovog zamenika istican je Miloš Ludajić, advokat iz Sente. Vladajući krugovi

¹⁹⁰ *Jugoslovenski dnevnik*, 1. V 1931, 3; 4. V 1931, 1; 6. V 1931, 3; 12. V 1931, 3.

¹⁹¹ *Jugoslovenski dnevnik*, 29. X 1931, 1.

¹⁹² Videti fusnotu na 371. strani.

u Beogradu svakako su bili veoma zainteresovani da se njegov izbor ne dovede u pitanje. Zato je njegovom isticanju prethodila izvesna potajna kombinacija. Vršeni je, naime, službeni pritisak na protivkandidata I. Popovića da odustane od kandidature, da bi na taj način Santu obezbedili sigurniju pobedu. Ovaj potez je, posle izvesnog odugovlačenja, uspeo i na taj način Gabor Santo je mogao da krene u predizbornu agitaciju u senčanskom izbornom okrugu.

Treba priznati da je Gabor Santo stupio u predizbornu agitaciju sa velikom energijom, koju je pokazao već i u dotadašnjem političkom angažovanju. Neumorno je obilazio sva mesta, držao je govore i izlagao svoj politički program. Stigao je i u najmanja mesta, kao Tornjoš, Gornji Breg. Svugde su ga pratili njegovi najpoverljiviji ljudi. U mestima sa izmešanim stanovništvom, kojih je bilo najviše, predizborni govori bili su držani na dva jezika (na mađarskom i srpskohrvatskom). Interesantno je napomenuti da je na ovim predizbornim skupovima često govorio i Karolj Čeh, učitelj iz Ade i učesnik u revolucionarnom radničkom pokretu.¹⁹³

Svi ti govori su bili dosta masovni i na njima su bili Mađari i doseljeni kolonisti u podjednakom broju. Treba, međutim, dodati da Santo u odnosu na svoje ranije političke istupe nije rekao ništa novo. Hvalio je režim koji je uspostavljen 6. januara 1929, koji je prekinuo sebične i besprincipijelne partijsko-političke borbe, što su »zemlju gurale u kaos«. Šestojanuarski režim je predstavio kao jedini mogući put u budućem političkom opredeljenju, koji osigurava jedinstvo države, a koji nema cilj da asimiliše manjine, čak ima maksimalno razumevanje i osigurava im nesmetani kulturni razvitak. U isto vreme je, međutim, naglašavao da narodne manjine, među njima i Mađari, moraju biti bezuslovno lojalni prema kralju i državi. Sve ovo je naišlo kod prisutnih na opšte odobravanje. Manje je govorio o privrednim pitanjima, o perspektivama izlaska iz ekonomske krize, o mogućnostima bržeg zapošljavanja, za koje su i radničke i bezemljaške mase bile životno zainteresovane.^{193a}

Sem senčanskog sreza, gde je bio istican kandidat koji je tada već važio kao voda Madara u Jugoslaviji, i u drugim izbornim srezovima mađarsko stanovništvo je pokazalo interesovanje za predstojeće skupštinske izbore. Kandidati u određenim izbornim srezovima, gde je bilo manjinskog stanovništva u značajnijem broju, svugde su isticali da su ustavom zagaran-

¹⁹³ *Jugoslovenski dnevnik*, 5. XI 1931, 5.

Po izveštaju mađarskog poslanstva od 30. X 1931, protivkandidat Santa u senčanskom izbornom srezu Milan L. Popović (za vreme okupacije saradnik okupatora, posle oslobođenja osuđen na smrt) vodio je pregovore sa Denešom Štrelickim i tražio podršku protiv Santa s obrazloženjem da prema njemu svako oseća veliku odbojnost. Međutim, Kumanudi i Maksimović pozvali su ga na audijenciju i pokušali da ga ubede da odustane od kandidature u senčanskom izbornom okrugu, jer vlada sa Santom ima unutarnje ali i spoljnopoličke kombinacije.

U izveštaju je još naznačeno da je navodno predsednik vlade Živković iz Sente, Kanjiže i Horgoša dobio nekoliko stotina telegrama od birača u kojima se izražava podrška Santu.

(OL K 63 — KM — 1931 — 16, osnovni broj 4364).

^{193a} Videti fusnotu na 372. strani.

toване ravnopravnost i jednakost svih građana u zemlji. U takvoj atmosferi su se održavali, na primer, i predizborni zborovi u bačkotopolskom srezu, gde je kandidat bio Mirko Ivković Ivandekić. Po novinskim izveštaićima, mađarsko i nemačko stanovništvo iz Malog Iđoša, Sekića i Feketića masovno je učestvovalo na predizbornim zborovima.¹⁹⁴ Slična atmosfera je vladala i u Subotici, čiji je kandidat bio takođe već spomenuti Mirko Ivković Ivandekić. Kandidat grada Novog Sada, Milan Sekulić, držao je poseban predizborni zbor na tadašnjem Telepu (sa skoro 90% mađarskog stanovništva), gde su sem kandidata govorili još i ugledni građani Šandor Nač i Đula Đarmati.¹⁹⁵ Uoči skupštinskih izbora u Novom Sadu bilo je još predizbornih skupova na kojima je mađarsko i nemačko stanovništvo uzelo još masovnijeg učešća, pa je savremena štampa na srpskohrvatskom jeziku sa zađovoljstvom registrovala: »Naše narodne manjine, Mađari i Nemci, manifestuju u najvažnijem centru izbornog talasanja svoju punu privrženost prema nj. v. Kralju i Jugoslaviji«.¹⁹⁶

Skupštinski izbori bili su održani 8. novembra 1931. Po tadašnjim službenim podacima, u celoj zemlji su pobedili kandidati sa vladine liste, jer drugih nije ni bilo. Po istim izveštajima, na zemaljskim relacijama je oko 70% od upisanih birača izašlo na izbore. U Dunavskoj banovini 72%.

U senčanskom izbornom srezu za narodnog poslanika bio je izabran Gabor Santo. Od 25.287 upisanih birača, glasalo je 18.353 ili 72,5%.¹⁹⁷ Sličan je bio odziv birača u Senti i Staroj Kanjiži (73%). Po savremenoj štampi, raspoloženje birača u senčanskom izbornom srezu jednodušno je bilo na strani kandidata Gabora Santa. Nebirači su došli do izbornog mesta na konjima i sa muzikom. Posle saopštenja rezultata izbora, u celom izbornom srezu priređene su spontane manifestacije, a najmasovniji skup je održan u samoj Senti. Poslanika Santa pozdravio je predstavnik kolonista-dobrovoljaca. Posle je uzeo reč Ferenc Keceli Mesaroš, kao i Dragutin Vig, pred-

¹⁹⁴ *Jugoslovenski dnevnik*, 27. X 1931, 3.

¹⁹⁵ *Jugoslovenski dnevnik*, 1. XI 1931, 2.

¹⁹⁶ *Jugoslovenski dnevnik*, 5. XI 1931, 3.

O držanju bivših vođa Zemaljske mađarske stranke u vezi sa predstojećim skupštinskim izborima, postoje ne baš uvek verodostojni podaci i u izveštajima mađarskog poslanika Alta.

U izveštaju od 21. X 1931. potvrđuje se da su Imre Varadi i Deneš Štrelicki bili u poseti kod zamenika predsednika tadašnje jugoslovenske vlade Milana Srškića, ali za Mađare u Jugoslaviji nisu uspeli da izvuku nikakve koncesije. Zbog toga, 18. X 1931. u Subotici u stanu Deneša Štrelickog bila je održana konferencija bivših vođa ZMS na kojoj su sem Štrelickog prisustvovali: Eden Nač, Vilmoš Vilt, Leon Deak, Eden Palašti, Emil Havaš, Janoš Vamoš, Pal Mohači, Mačaš Rabštejn, Antal Pataki, Aron Sekelj i Ferenc Večei. Saslušali su izveštaj Štrelickog i Varadija. Donet je zaključak da na predstojećim skupštinskim izborima Mađari neće istaći svoje kandidate, jer postojeći izborni zakon to ne omogućava. Bilo je reči i o bojkotovanju izbora, međutim, od toga se odustalo jer, navodno, ministar Srškić prilikom audiencije Štrelickog i Varadija dao je na znanje — s obzirom na to da će izbori biti javni — da predstoji mogućnost da se prati držanje Mađara za vreme izbora.

Na kraju je doneta odluka da se preporuči mađarskim biračima glasanje za kandidate po sopstvenom ubeđenju.
(OL, K 63 — KM — 1931 — 16/1, osnovni broj 4364).

¹⁹⁷ *Politika*, 10. XI 1931, 2.

stavnik senčanskih Jevreja. Sve se odvijalo u atmosferi pobjedničkog raspoloženja. Santo se u svom govoru zahvalio dobrovoljcima na dotadašnjoj podršci i pozvao ih na dalju iskrenu saradnju. U nastavku govora, za tadašnji politički trenutak je rekao da je »u dvanaestom času« došlo do približavanja i da je »vođstvo istrgnuto iz ruku onih koji su mislili samo na svoje lične interese«.¹⁹⁸

Iz izbornih rezultata može se zaključiti da je procentualni broj Mađara koji su izašli na izbore bio nešto manji nego prosek u Dunavskoj banovini. Bilo je, međutim, mesta sa većinom mađarskog življa gde je procentualno više glasača od banovinskog proseka. Ovde možemo navesti Horgoš, gde je glasalo oko 92% od upisanih birača.¹⁹⁹ Nadalje, u novokanjiškom izbornom okrugu glasalo je 83,80% od upisanih birača, u novosadskom 74,40%, novo-bečejskom 74,30%, starobečejskom 81,80%, topolskom i gradu Subotice 65,50% itd.²⁰⁰

2. IZVESNO UBLAŽAVANJE DIKTATURE POSLE SKUPŠTINSKIH IZBORA I DRUŠTVENO-POLITIČKI POLOŽAJ MAĐARA

Politički život u Kraljevini Jugoslaviji se odvijao posle novembarskih izbora u trenutno ublaženoj atmosferi. Izborni rezultati i povoljan procenat izlaska birača na birališta, kao i rezultati glasanja, poslužili su vladajućim krugovima da pred domaćim i inostranim javnim mnjenjem dotadašnji politički kurs prikažu kao jedini mogući posle partijskih nadmetanja i rasula u eri parlamentarizma.

Nakon skupštinskih izbora, dotadašnji premijer Petar Živković, čija je nepopularnost već bila vrlo uočljiva i za čije je ime vezano uvođenje diktature, nije bio više pogodna ličnost za šefa vlade. Zato je 4. aprila 1932. novi predsednik Ministarskog saveta postao Voja Marinković. Očito je da je do političkih promena došlo i na pritisak Francuske, koja se bojala daljih političkih komplikacija u Jugoslaviji pogođenoj daljom krizom. Došlo je do promene i francuskog diplomatskog predstavnništva u zemlji.

Dolazak Voje Marinkovića predstavljao je izvesno popuštanje strogosti jugoslovenske diktature.²⁰¹

¹⁹⁸ *Jugoslovenski dnevnik*, 10. XI 1931, 3.

Posle skupštinskih izbora 8. XI 1931, mađarsko poslanstvo je dostavilo takođe izveštaj o proteklim izborima i naznačilo da je u senčanskom izbornom srezu glasalo ukupno 8.135 ljudi, što je u odnosu na ukupan broj birača iznosilo ukupno 75,5%. Istaknuto je i to da je samo mali broj Mađara glasalo (samo 150%) za Gabora Santa, koji za svoj izbor može da zahvali glasovima kolonista i dobrovoljaca.

U daljem delu izveštaja Gabor Santo se opisuje u veoma lošem svetlu. Navodno su ga mađarski birači dočekali uzvicima: »Neka živi narodni poslanik komesar!«. On je međutim, odgovorio da će uskoro Mađari promeniti mišljenje o njemu, (*Muzej...*, Arhivski broj 21626, str. 205—211).

¹⁹⁹ *Jugoslovenski dnevnik*, 10. XI 1931, 3.

²⁰⁰ *Politika*, 10. XI 1931, 2.

²⁰¹ Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918—1933*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1971, 476.

Trenutno su spoljnopolitički odnosi bili u izvesnom popušanju, mada još daleko od dobrosusedskih. Vladu Ištvana Betlena, koji je uživao poverenje izvesnih političkih krugova na Zapadu, pa je uspeo da dobije i zajam za ublažavanje posledica privredne krize u Mađarskoj, u avgustu 1931. smenila je vlada Đule Karoljija (Károlyi Gyula). On je važio kao pristalica francuskog kursa, tj. jačanja spoljnopolitičkog kursa prema zapadnim silama i slabljenja veza sa Italijom. Ova nova politika mogla je pozitivno da se reflektuje i na međudržavne odnose Mađarske i Jugoslavije.

Politički krugovi u Jugoslaviji su formiranje nove vlade u Mađarskoj primili hladno i rezervisano, ističući da se spoljna politika te zemlje neće bitno menjati.

Ipak, početkom 1932. godine zблиžavanje Mađarske sa susedima bilo je sve očiglednije. Ona je, uz pritisak zapadne diplomatije, pristala na ekonomsku saradnju Srednje Evrope. Bili su u toku predloženi privredni pregovori između Čehoslovačke, Mađarske i Austrije, koji su se posle proširili i na Jugoslaviju i Rumuniju. Odmah posle pripremnih pregovora, beogradsko *Vreme* je objavilo nekoliko članaka o jugoslovensko-mađarskom prijateljstvu, a 4. januara 1931. učinila je to i *Politika*.²⁰²

Za Mađarsku je bio naimenovan novi jugoslovenski poslanik, poznati pesnik Jovan Dučić. Njegova misija posle godinu dana je pretrpela neuspeh, ali u trenutku njegovog naimenovanja ovo je značilo još jednu manifestaciju mađarsko-jugoslovenskog prijateljstva. Svi su govorili o potrebi produbljivanja jugoslovensko-mađarskih odnosa.²⁰³

Trenutna situacija je bila takva da je mogla uliti izvesne nađe da i za mađarsku manjinu u Jugoslaviji predstoje bolji dani. U januaru 1932. već je zasedala novoizabrana Narodna skupština, u kojoj se vodila diskusija o tzv. adresi. Poslanik Gabor Santo je 27. januara tu održao veliki govor, koji možemo da ocenimo ne samo kao njegov politički program, nego i kao formulaciju o zahtevima mađarske nacionalne manjine, uglavnom na prosvetno-kulturnom polju. On smatra da je »mudrom politikom objektivnosti i ravnopravnosti, i mađarska manjina potpuno zadobijena za ovu državu«. To je glavni razlog što je mađarska manjina dala izraza svoje odanosti. On je tadašnji politički trenutak ocenio kao povoljan. Ujedno je izrazio nadu da će se u budućnosti sa još više poverenja izlaziti u susret njenim kulturnim i socijalnim zahtevima. Osvrnuo se i na stanje u prosveti i ocenio da se, u odnosu na broj od 300 mađarskih odeljenja u osnovnom obrazovanju, može prihvatiti kao zadovoljavajuće stanje, ali da mađarska manjina nije u stanju da sama izdržava jednu privatnu učiteljsku školu sa mađarskim nastavnim jezikom, radi osiguranja prosvetnog kadra. Ujedno je zato tražio da se dozvoli da se pri jednoj državnoj učiteljskoj školi osnuje paralelno mađarsko odeljenje u kojem bi se spremao učiteljski podmladak.²⁰⁴ Nova politička klima zaista je uskoro došla pozitivno kretanje u kulturno-prosvetnom životu mađarske manjine u Jugoslaviji. Ovde možemo na prvom mestu da napomenemo da je po zakonu o građanskim školama početkom 1931. godine predvi-

²⁰² Vuk Vinaver, nav. delo, 470.

²⁰³ OL, Izveštaj mađarskog poslanika Alta iz Beograda Ministarstvu inostranih poslova od 3. II 1932, KM — K 73, br. 16/7—1932.

²⁰⁴ *Jugoslovenski dnevnik*, 18. I 1932, 1.

đeno da će se nastava u građanskim školama izvoditi samo na državnom jeziku. U tim su školama bila posle ukinuta sva manjinska odeljenja i deca su prevedena u odeljenja sa državnim jezikom. Međutim, početkom marta Bansknoj upravi Dunavske banovine stigla je odluka Ministarstva prosvete, po kojoj se imaju ponovo uspostaviti odeljenja sa manjinskim nastavnim jezikom. Ova odluka je uskoro bila i sprovedena u život.²⁰⁵

Bilo je i drugih manifestacija saradnje i bliženja sa mađarskim nacionalnim manjinama u Jugoslaviji. Kao takav događaj je ocenjeno i izvođenje pozorišnog komada *Sanja* mađarskog pisca Južefa Hejslajna (Hejszlajn József) u prostorijama Sokolskog pozorišta Sokolskog društva u Velikom Bečkereku. Komad je bio, u stvari, antikomunističkog sadržaja, ali je odgovarao ukusu tadašnjeg građanskog društva. Povodom te premijere, poznati pisac Branislav Nušić je uputio toplo pismo autoru, koji je u savremenoj štampi bilo objavljeno u celini.²⁰⁶

Kulturni život Mađara na području cele sadašnje Vojvodine u prvoj polovini 1932. godine je bio u poletu, po svim mestima, a naročito u Velikom Bečkereku, Subotici i Novom Sadu. Manjinsko javno mnjenje u decembru 1931. sa zadovoljstvom je registrovalo formiranje Sekcije pisaca u okviru Mađarskog kulturnog udruženja u Velikom Bečkereku. Predsednik Sekcije postao je poznati pisac zemaljskog ranga Kornel Senteleki (Szenteleky Kornél).²⁰⁷ Spomenuto kulturno društvo je još iz dvadesetih godina, nezavisno od protivljenja vlasti, imalo ambicije da fungira kao matična organizacija za asocijacije koje se formiraju u mestima sa većim procentom mađarskog stanovništva. Po podacima iz mađarske manjinske štampe, u leto 1932. godine bilo je formirano Somborsko kolo Mađarskog kulturnog društva. Ceo pripremljeni rad je izvršio Leon Deak. Posle uvođenja diktature, bio je jedan od nosilaca kulturnog života u Somboru. On je na dan formiranja Somborskog kola bio na manjinskom kongresu u Beču. Osnivački zbor je zato otvorio poznati javni radnik Eden Palašti (Palásthy Ödön). Posle čitanja osnovnih pravila, bilo je izabrano jedno privremeno inicijativno rukovodstvo.²⁰⁸

Ambicije da deluje i van mesta imalo je subotičko Narodno kolo. Ovo se može zaključiti sa sednice godišnje skupštine uprave, kojoj je predavao takođe jedan od bivših vođa Zemaljske mađarske stranke Deneš Štrelicki. Na skupštini je, između ostalog, odlučeno da se temeljno reorganizuje i dopuni biblioteka Narodnog kola, da se formiraju i »leteće biblioteke« — van sedišta, radi besplatnog pozajmljivanja knjiga.²⁰⁹

U leto 1932. godine, tačnije 18. juna, bilo je formirano i Društvo mađarskih akademičara u Zagrebu, sa željom da se neguje nacionalna kultura i da se pruža materijalna podrška siromašnim studentima mađarske narodnosti.²¹⁰

²⁰⁵ *Jugoslavenski dnevnik*, 10. III 1932, 4.

²⁰⁶ *Jugoslavenski dnevnik*, 10. II 1932, 4.

²⁰⁷ *Reggeli Újság*, 8. XII 1932, 8.

²⁰⁸ *Reggeli Újság*, 2. VII 1932, 7.

²⁰⁹ *Reggeli Újság*, 12. VII 1932, 1.

²¹⁰ Fusnotu videti na 373. strani.

I arhivska građa za 1932. godinu sadrži dragocene podatke o odobrenju pravila kulturnih i sportskih društava u mestima sa mađarskim stanovništvom. Ovoga puta spominjemo samo nekoliko, na primer odobrenje Pravila Prvog budisavskog pevačkog društva, Organizacije mađarskih socijalista izbeglica »Svetlost« u Novom Sadu, Reformatorskog pevačkog društva u Feketiću, Sportskog kluba »Radnički« u St. Kanjiži i sl.²¹¹

Ovde bismo još istakli da je posle donošenja Oktroisanog ustava bilo pokušaja od vladajućih krugova da se i Mađari u Jugoslaviji politički aktiviraju na bazi jugoslovenske ideologije i unitarističkog jedinstva zemlje. Još u drugoj polovini 1930. godine tadašnja vlada Petra Živkovića je dala mig da se formiraju po mestima neke organizacije političkog karaktera »sa jugoslovenskom ideologijom«. Na području Vojvodine takođe se pristupilo stvaranju takvih organizacija. Iz ranije izloženog smo videli da je ta akcija naišla na izvestan odziv i u redovima mađarskog stanovništva, jer

²¹¹ AV, FDB, br. 4836, 11623, 17971, 20635, 22115, 23819—1932.

Žalba Imrea Prokopija podneta je manjinskoj komisiji Društva naroda o navodnom osetnom smanjenju mađarskih kulturnih društava i udruženja u Kraljevini Jugoslaviji. U jugoslovenskom odgovoru bilo je navedeno da u zemlji deluje ukupno 189 društava i udruženja mađarske nacionalne manjine sa 23.424 člana i imovinom od 1,566.000 dinara.

Casopis *Magyar Kisebbség* u septembru 1933. objavio je podatke o broju društava paralelno upoređujući stanje 1878. i 1920. godine. Iz toga se vidi da stanje u toj steri života nije bilo tako nepovoljno.

Godina 1878.	1920.
Kasina 33	12
Čitaonice 42	35
Muzičke sekcije 5	17
Kulturna udruženja 4	6
Dobrotvorna društva 13	8
Privredna udruženja 56	23

Sledi nadalje i nabranjanje po vrsti organizacija sa brojem članova svakog društva.

Mađarske kasine deluju u sledećim mestima: Sombor (609 članova), Doroslovo (151), Moravica (250), Pačir (190), Bački Petrovac (103), Bezdán (600), Velika Kikinda (85), Bačko Gradište (29), Mol (92), Martonoš (156), Horgoš (60) i Potiski Sveti Nikola (274).

Postoje mađarske čitaonice: Sombor (271), Novi Sad (150), Doroslovo (385), Kotlina (90), u istom mestu katolička čitaonica sa 90 članova, Kula (270), Bezdán (230), Svetožar Miletić (108), Temerin (123), Donja Lendava (15), Stara Kanjiža (144), u istom mestu i čitaonica i Vatrogasno društvo (73), Čurug (90), Zabalj (157), Donji Itebej (156), Turski Bečej (160), Stari Bečej (140), u istom mestu i čitaonica zanatlija (210), Srbobran (170), Bačko Gradište (60), u istom mestu i rimokatolička čitaonica (20), Bačko Petrovo Selo (3 opšte čitaonice, 1 za zanatlije i 1 za maloposednike sa ukupno 628 članova), Ada (110), Mol (90), Turska Kanjiža 2 čitaonice (190), Čoka (36), Majdan (4), Rabe (32), Arandelovo (180).

Horovi i muzičke sekcije: u Somboru postoje 3 takve organizacije sa ukupno 180 članova, Novi Sad (200), Bačka Topola (45), Moravica: jedan hor za zanatlije a drugi za vernike reformatorske vere (30 odnosno 33), Pačir (?), Čantavir (50), Bezdán (17), Donja Lendava (20), Veliki Bečkerek (268), Velika Kikinda (50), Stara Kanjiža (31), Stari Bečej (72), Mol (35).

Diletantske sekcije: Subotica (Narodno kolo — Népkör 200), Bogojevo (?), Veliki Bečkerek (210), Stara Kanjiža (78). (*Magyar Kisebbség*, br. 17, 1. IX 1933, 527—537).

su neki lokalni ugledni ljudi (u njihovim redovima), a neretko i bivše vode mesnih organizacija ZMS u tome videli izvesnu šansu da se ublaži nepove- renje vlasti prema mađarskoj nacionalnoj manjini kao celini. Tu je politič- ka akcija, zbog negativnih stavova nekih članova vlade, pretrpela neuspeh. Na taj način i na području sadašnje Vojvodine nije se išlo dalje od osnivač- kih skupova tih organizacija.

Posle skupštinskih izbora od 8. novembra 1931. na prvom zasedanju Narodne skupštine poslanici izabrani na zemaljskoj listi Petra Zivkovića prvo su osnovali zajedničku poslaničku stranku. Na jednoj od prvih sed- nica Kluba bilo je uskoro odlučeno da se pristupi formiranju opštejugoslo- venske stranke.²¹² Uskoro su bila usvojena i objavljena i osnovna načela kao i privremeni program stranke, kojoj su dali ime Jugoslovenska radikalno- seljačka demokratija (JRSD).²¹³

Osnovno načelo Stranke je bilo dalje učvršćenje narodnog i državnog jedinstva, kako je proklamovano u kraljevom manifestu od 6. januara 1929. i Ustavom od 3. septembra 1931. U daljem delu programa ističe se izvanredan značaj Narodne skupštine u rešavanju aktuelne privredne kri- ze. Nova organizacija, u stvari, trebalo je da kao svenarodno političko telo pristalica narodnog i državnog jedinstva pruži snažnu podršku Narodnoj skupštini u savlađivanju privredne krize.

Interesantno je i opredeljeje vladajućih vrhova za privremeno ime stranke. U samoj formulaciji naziva vidi se težnja da se pokaže da je ona, u stvari, naslednica najvećih prešestojanuarskih građanskih stranaka, da je ona »i radikalna i seljačka i demokratska.«²¹⁴

Međutim, i pored organizovanja nove političke stranke, sa šestojanu- arskom ideologijom išlo je prilično teško. U vladajućem vrhu postojalo je nejedinstvo i po programu i po strategiji nove političke organizacije. Mnogi su strahovali da će građanska organizacija, koja je dotad u celoj zemlji bila pasivna, pristupiti okupljanju svojih snaga i stvoriti neki zemaljski opozicioni front. A sprečavanjem takvog organizacionog okupljanja admi- nistrativnim putem »domaće i inostrano javno mnjenje bi steklo utisak da u zemlji nije restauriran ustavni i parlamentarni život.« A objavljivanjem Oktroisanog ustava i raspisivanjem skupštinskih izbora htelo se dokazati baš suprotno. Zato je i na terenu bilo često neodlučnosti i oklevanja pri- likom pristupanja formiranju mesnih organizacija Jugoslovenske radikal- no-seljačke demokratije. U prvo vreme banovi su upućivali okružnice sres- skim načelnicima u kojima su im stavljali u zadatak da u svojim upravnim područjima pripreme teren za formiranje mesnih organizacija. Za kratko vreme vlasti su uvidele da taj put ne obećava uspeh. U proleće 1932. godine slična je bila situacija i u Dunavskoj banovini. Stoga je 9. maja 1932. godine u Novom Sadu bila organizovana velika banovinska konferencija Jugoslovenske radikalno-seljačke demokratije. Tu su učestvovala i tri člana vlade Voje Marinkovića. Po pisanju savremene štampe, na zboru je učes-

²¹² *Politika*, 8. XII i 15. XII 1931.

²¹³ *Politika*, 16. XII 1931.

²¹⁴ Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935*, Beograd 1969, 135.

tvovalo nekoliko hiljada ljudi koji su se jednoglasno izjasnili za program i ciljeve nove stranke. Bio je ujedno izabran i jedan banovinski odbor.²¹⁵

Interesantno je napomenuti da među imenima članova Banovinskog odbora nema Gabora Santa, predstavnika Mađara u Jugoslaviji. Njega biraju kasnije u širi banovinski odbor Jugoslovenske radikalno-seljačke demokratije.

Ceo rad na stvaranju novih političkih organizacija išao je i dalje prilično teško. Međutim, po svojoj prilici, prva takva organizacija na području Vojvodine formirana je baš u Staroj Kanjiži, u gradu sa većinom mađarskog stanovništva, i to još 8. januara 1932. (odnosno četiri meseca pre formiranja Banovinskog odbora). Za predsednika mesne organizacije bio je izabran trgovac Miloš Tomaić, za potpredsednika Đula Jana (Jana Gyula), za sekretara Kalman Kalmar (Kalmár Kálmán), a za delegata Živorad Šumanac. Na osnivačkom skupu grad je bio podeljen na sedam organizacionih okruga.²¹⁶ U savremenoj štampi za 1932. godinu nema više podataka o formiranju novih mesnih organizacija Jugoslovenske radikalno-seljačke demokratije u mađarskim sredinama. U manjinskoj štampi u januaru 1932. još je notirano da nova stranka, Jugoslovenska radikalno-seljačka demokratija, pitanje nacionalnih manjina smatra kulturnim pitanjem. U isto vreme, od građana iz redova nacionalnih manjina se zahteva безусловna lojalnost i aktivno učesće u državnim i samoupravnim forumima, a osiguralo im se pravo na sopstveni jezik i kulturni identitet.²¹⁷

U sačuvanoj arhivskoj građi Dunavske banovine ima podataka o osnivanju mesne organizacije Jugoslovenske radikalno-seljačke demokratije u Skorenovcu.²¹⁸ Izgleda da je i na području Vojvodine, u ostalim nemađarskim sredinama, formiranje novih političkih organizacija išlo i dalje teško. Situacija se nije promenila ni posle odlaska Voje Marinkovića iz vlade i imenovanja Milana Srškića za novog predsednika vlade. U novoj vladi i krugovima oko nje pobedilo je gledište koje se zalagalo za kurs »čvrste ruke« prema svim protivnicima šestojanuarske politike.²¹⁹ Pristalice i učesnici revolucionarnog radničkog pokreta, odnosno ilegalne JKP, bili su i do tada brutalno proganjani, ubijani i zatvarani. Od sada se primenjivao oštriji administrativni kurs režima i prema građanskoj opoziciji. Organizuju se i sudski procesi protiv nekih pravaka bivših zemaljskih građanskih stranaka. Situacija se 1932. godine ni u privrednom, ni u političkom pogledu nije bitno promenila. Dolazilo je, iako ređe, do manifestacija narodnog nezadovoljstva. Takvih simptoma bunta ima i na području Vojvodine u mađar-

²¹⁵ *Jugoslovenski dnevnik*, 10. V 1932, 1—3.

²¹⁶ *Reggeli Újság*, 12. I 1932, 7.

²¹⁷ *Reggeli Újság*, 23. I 1932, 2.

²¹⁸ Zbor je bio održan 7. III 1932, a bilo je prisutno oko 400 pristalica JRSD. Zbor je otvorio Jožef Demešdi (Dömösdi József), izabrani su desetočlani Upravni odbor, Ekonomski odbor od 10 ljudi i Nadzorni odbor od 3 člana. Delegirano je još i 10 ljudi u svetsku skupštinu. Za predsednika organizacije je izabran Jožef Demešdi, za potpredsednika Ferenc Hompot (Hompot Ferenc), za sekretara Ferenc Gančov (Gancsov Ferenc) a za blagajnika Stevan Đuriš (AV, FDB, II, 22700/1932).

²¹⁹ T. Stojkov, nav. delo, 177.

skim sredinama, pod uticajem ekonomskih i socijalnih prilika i usled idejnih uticaja ilegalne JKP. Ovo nezadovoljstvo se, naravno, najviše manifestovalo kod radništva i siromašnog seljaštva.

I pored administrativnih i sudskih mera, opozicija iz redova bivše Hrvatske seljačke stranke, kao i iz Samostalne demokratske stranke (na čelu sa dr Vlatkom Mačekom), 7. novembra 1932. je u Zagrebu donela svoj politički program tzv. »Zagrebačke punktacije« od šest tačaka. Na ovom skupu učestvovao je i Dušan Bošković, advokat iz Pančeva, inače pristalica bivše Samostalne demokratske stranke, koji će kasnije biti jedan od najviđenijih opozicionih političara u Vojvodini. Rezolucija je, u stvari bila politički program tzv. Seljačko-demokratske koalicije, oformljene još za vreme parlamentarnog doba. Inače, rezolucija od šest tačaka oštro je osudila srbijansku hegemoniju i zahtevala korenite izmene u državnom uređenju.²²⁰ Politički krugovi na području sadašnje Vojvodine koji su bili na liniji tada proklamovanog narodnog i državnog jedinstva, veoma oštro su reagovali na objavljivanje »Zagrebačkih punktacija«. Karakterističan i svojevrsan uvod u političku osudu spomenute zagrebačke opozicione rezolucije bio je oštar odgovor u *Jugoslavenskom dnevniku* na jedan napis u subotičkom *Napló-u*, pod naslovom *Mađarsko-jevrejski punktator*. Signal za napad je bio članak od 5. januara sa tvrdnjom da se Šumadincima u svemu izlazi u susret. U oštrom tonu se ističe da su zagrebački punktatori dobili novog saveznika, jer im se pridružio i Fenjveš u svom *Napló-u*. Ako ne i u formi prihvatanja i odobravanja »punktacija«, on im se pridružio bar u podgrevanju laži o srbijanskoj supremaciji, o tome da se Šumadincima u svemu izlazi u susret.²²¹

²²⁰ T. Stojkov, nav. delo, 212—213.

²²¹ Šumadinci se u savremenoj štampi često spominju kao jednostavni srbijanski seljaci.

Ostali mađarski manjinski listovi nisu učestvovali u ovoj polemici. Na pisanje lista *Jugoslavenski dnevnik* kratak osvrt daje samo *Bácska Topola és Vidéke* u broju 42 iz 1932. godine u vezi sa redukcijom manjinskih učitelja koji ne znaju državni jezik, kao i na polemiku istog lista sa *Pester Loydom* o karakteru mađarskih zborova o podaničkoj vernosti.

U stvari, mađarska manjinska štampa malo je pisala o zagrebačkim i novosadskim punktacijama. Ovu činjenicu konstatuje i novosadski dopisnik Centralnog Presbiroa u izveštaju svojim pretpostavljenima (17. II 1933). U izveštaju se kaže da manjinska štampa o tom pitanju apsolutno ćuti i drži se rezervisano kao i po pitanju antisokolskog istupa subotičkog biskupa, dok sa druge strane, opširno piše o smrti bivšeg, poznatog mađarskog političara Alberta Aponjija (Apponyi Albert). (AJ, Fond Presbiroa, I — 26 — 31).

O reagovanju da donošenje »Zagrebačkih punktacija« pisalo je nešto *Potisje — Tiszavidék* (Stara Kanjiža u br. 11 iz 1933. godine) a dalo je osvrt najviše na zbor koji je bio organizovan u gradu protiv »separatista i punktaša«. Mađarski dnevnik, a i nedeljni listovi, u to vreme bili su okrenuti kulturnim pitanjima Senčanski nedeljni listovi, na primer, između ostalog, povelu su i svojvrsnu agitaciju da se u gradu osnuje mađarska manjinska učiteljska škola (*Szentai Újság*, br. 5, 1932). U istom broju u jednom članku se sa zadovoljstvom registruje i izjava tadašnjeg ministra prosvete da će se udovoljiti kulturnim potrebama mađarske manjine u Jugoslaviji.

Szentai Friss Újság u broju 2 iste godine pokrenuo je agitaciju da se u Senti osnuje mađarsko manjinsko kulturno društvo.

U Vojvodini je, posle objavljivanja »Zagrebačkih punktacija«, oživeo rad opozicionarno raspoloženih ljudi, naročito iz redova pristalica bivše Radikalne i Demokratske stranke, a neke pristalice bivše Samostalne demokratske stranke (Dušan Bošković iz Pančeva) više su naginjali opoziciji u Zagrebu. Grupa vođođanskih opoziciono opredeljenih ljudi i pored negođovanja prvaka radikala u Beogradu, 28. decembra 1932. je donela tzv. »Novosadsku rezoluciju«. Tu se ističe jedno od ključnih pitanja — privredna situacija u zemlji. Konstatuje se da su potpisnici bili prinuđeni da istupe zbog »neobično teškog stanja u zemlji, a poglavito u Vojvodini, nekada najbogatijoj pokrajini a danas spaloj na prosjački štap«. U daljem tekstu se podvlači da je režim diktature ispoljio totalno nerazumevanje za specifične prilike i potrebe pojedinih pokrajina. U odnosu na Vojvodinu režim je uveo i podržavao »jednu nemoguću administraciju, nesnošljiv poreski sistem, koji su u Vojvodini doveli do opšteg i dubokog nezadovoljstva... »svojim nasiljem i kompromitovanošću porušili su sve visoke nacionalne ideale, kojima se vođođansko Srpstvo vekovima oduševljavalo i pomoću kojih se ovde kroz vekova održavalo.«

U drugom delu rezolucije piše kakav položaj treba da ima Vojvodina: »U budućem uređanju države Vojvodine sa Sremom za sebe traži isti položaj koji će imati ostale pokrajine.²²

Za sada nismo našli podatke o učešću nekoga iz redova nacionalnih manjina na skupu autora »Novosadske rezolucije«. Iz izveštaja mađarskog poslanika, na primer, saznajemo da su posle objavljivanja tzv. »Zagrebačkih punktacija« vođođanski opozicioni političari, na čelu sa Dudom Boškovićem, pokrenuli političku akciju za izradu vođođanskog opozicionog političkog programa. Taj program, kao što smo i rekli, bio je realizovan krajem decembra 1932. godine. Po istim podacima, vođođanski opozicionarski političari u Novom Sadu, Velikom Bečkereku i Pančevu ponudili su saradnju nekim bivšim vođama Zemaljske mađarske stranke koji su bili spremni da se zauzmu za pravедno rešavanje mađarskog manjinskog pitanja. Od te saradnje, međutim, ništa nije bilo. U vezi sa tom situacijom, 9. oktobra 1932. u Velikom Bečkereku, u stanu Đerđa Šanta, bio je održan jedan uži sastanak bivših vođa. Odlučeno je da bivše partijsko rukovodstvo i dalje treba da fungira kao postojeće a pod vođstvom Đerđa Šanta, a da će bački deo i dalje biti podređen Leonu Deaku.

Sastavljači »Novosadske rezolucije«, mada su spominjali Vojvodinu kao celinu, o nacionalnim manjinama nisu govorili. Ovo je bio najveći propust rezolucije, koja je inače sasvim pravilno ukazala na tadašnji težak pri-

Nedeljni časopis *Tükör*, koji je izlazio u Velikom Bečkereku, u broju 3 pozdravljao je akciju bečkerečkog Mađarskog kulturnog društva na kulturno-privrednom organizovanju mađarskog manjinskog stanovništva. U broju 5 časopis ističe (akciju tog društva na saradnji mađarskih i nemačkih manjinskih kulturnih društava. Isti časopis u broju 12 takođe sa zadovoljstvom registruje organizovanje zajedničkih sportsko-mađarskih matineja u Velikom Bečkereku.

List *Tiszavidék*, Stari Bečej, u broju 18 prikazuje delatnost mesnog mađarskog manjinskog kulturnog društva.

²² *Jugoslovenski dnevnik*, 11. I 1933, 1; AJ, Zbirka Ninka Krizmana; spominje i T. Stojkov, nav. delo, 220.

vrđeni položaj Vojvodine, a isto se može oceniti i zahtev o ravnopravnom statusu Vojvodine sa ostalim pokrajinama. Autori rezolucije nisu ulazili i u pitanje preuređenja države.²³

Manjinskog a posebno mađarskog opozicionog pokreta tada nije bilo i na političkoj pozornici i dalje je delovao skupštinski poslanik Gabor Santo sa svojim malobrojnim saradnicima. Tada, početkom 1933. godine, Banovinski odbor Jugoslovenske radikalno-seljačke demokratije organizovao je nekoliko masovnih skupova. Na njima je bila oštro osuđena delatnost »punktatora« i izražena podrška dinastiji kao i državnom i narodnom jedinstvu.

Takav masovni skup bio je održan 20. februara 1932. u Novom Sadu. Na ovim skupovima skoro uvek je istupao kao govornik i Gabor Santo. Na protestnom zboru koji je sazvan sledećeg dana u Senti, u ime Mađara u Jugoslaviji takođe je oštro osuđen rad »punktatora« kao »rušitelja narodnog i državnog jedinstva«.²⁴

²³ T. Stojkov, nav. delo, 220.

Ideja o autonomiji Vojvodine posle ujedinjenja, početkom 20-tih godina se ne pojavljuje. Naime, u programima građanskih političkih partija u Vojvodini tada su izrazito prisutne ideje slovenizacije Vojvodine u političkom (nacionalnom), ekonomskom i kulturnom smislu. Preduslovi za taj pokret su nastali stvaranjem tzv. Seljačko demokratske koalicije 1927. godine, čiji politički program sadrži težnje za promenom državnopravnog položaja Vojvodine u okvirima političkih koncepcija za preuređenje Kraljevine Jugoslavije, napuštajući dotadašnje izjašnjenje za centralizam i integralno jugoslovenstvo.

Posle rezolucije Seljačko-demokratske koalicije od 7. XI 1932. (»Zagrebačke punktacije«) ubrzaće se usaglašavanje političkih stavova političkih stranaka u Vojvodini. Od početka je kod stranaka u Vojvodini bila prisutna težnja da se problemi državnog preuređenja povezuju sa privrednim i socijalnim razvitkom Vojvodine. U »Novosadskoj rezoluciji«, donesnoj 28. XII 1932, koju su uglavnom potpisali prvaci Samostalne demokratske i Radikalne sranke u Vojvodini (predstavnicima tzv. somborske grupe na čelu sa Jocom Laloševićem), okupiće se opozicione političke grupe u Vojvodini radi zajedničkog otpora šestojanuarskom režimu i neravnopravnom položaju Vojvodine u ekonomskom i političkom smislu. U stvari, na ovom skupu se konstituiše tzv. Vojvođanski front, koji će imati u svom programu težnje za promenom državnopravnog, ekonomskog i političkog položaja Vojvodine. Ranko Končar, *Ideja o autonomiji Vojvodine i KPJ*, Istraživanja 1, Novi Sad 1975, 29—52; T. Stojkov, nav. delo, 219—221; *Vojvodanin*, br. 12, 27. III 1937; R. Končar, *Novosadska rezolucija iz 1932. godine*; Zbornik za istoriju Matice srpske, sv. 8/1973, 131—148.

²⁴ *Jugoslovenski dnevnik*, 22, II 1933, 3.

Interesantni su i neki izveštaji Predstojništva gradske policijske kapetanije iz Sente. Ono je podnelo detaljan izveštaj o konferenciji JRSD na kojoj su učestvovali delegati sreza senčanskog, Stare Kanjiže i Sente. Na konferenciji se raspravljalo o raznim političkim pitanjima naročito o stanju u opštini Martonoš, pošto su među članovima tamošnje organizacije proistekle razne razmirice. Nakon rasprave, poslanik Gabor Santo izvestio je prisutne o političkoj situaciji i o daljem razvoju iste.

Druga konferencija JRSD bila je održana 18. XII 1932. takođe u Senti, na kojoj su govorili senatori Milan Popović i Milutin Dragović. Popović je kritikovao tendenciju zanemarivanja Vojvodie, ali se izjasnio za jedinstvenu Jugoslavije.

Neki od prisutnih, međutim, Trifko Lozarić i Bogdan Proštala, žestoko su kritikovali pojedine rukovodioce JRSD. Po izveštaju, oni su pripadali opoziciji. Nadalje, stoji u izveštaju, bivši ministri Miša Trifunović i Milan Stojadinović 19. XII posetili su Sentu, održali konferenciju na kojoj su se oštro izjasnili protiv planiranog zbora Dude Boškovića u Novom Sadu (10. XII). (AV, FDB, II, 91100/32).

Nesumnjivo je najmasovniji skup pristalica režima bio organizovan 29. maja 1933. u Novom Sadu, sa oko 40.000 učesnika. Poslanik Santo je i tu održao veoma zapažen govor, koristeći uobičajeni rečnik o vernosti Mađara u Jugoslaviji dinastiji i državi. Istakao je, dalje, da su Mađari u Jugoslaviji postali ravnopravni i o njihovim interesima se vodi sve više računa. Stranku režima, odnosno Jugoslovensku radikalno-seljačku demokratiju, ocenio je kao pomagača da se ostvari uzdizanje Mađara u kulturnom pogledu. Na kraju govora je citirao reči vladara: »Hoću da se svako oseća slobodnim u ovoj državi i da uživa plodove jednakosti.«²²⁵

Sledeći masovni skup banovinske organizacije Jugoslovenske radikalno-seljačke demokratije bio je održan 3. jula 1933. u Senti. Režimska štampa na srpskohrvatskom jeziku je pisala veoma povoljno o toku ovog skupa i govoru narodnog poslanika Gabora Santa. On je »pozdravio svoju braću Mađare« i izneo spremnost na saradnju i lojalnost prema kralju kao i gotovost da učestvuju u konstruktivnom radu sa većinom.²²⁶

Narodni poslanik Gabor Santo je još 28. marta 1932, prilikom diskusije o državnom budžetu, održao poduži i zapaženi govor, u kojem je izneo i svoje ekonomske i socijalne zahteve. Pre svega, traži ublažavanje nezaposlenosti, neodložno pokretanje javnih radova za regulisanje toka Dunava (da se ubuduće izbegnu katastrofe kao ona iz 1926. godine).

Sa žaljenjem je konstatovao da u blagodeti agrarne reforme mađarska sirotinja ne uživa. Saopštio je, međutim, da je od ministra poljoprivrede dobio obećanje da će se Mađarima bezemljašima sa velikim porodicama dodeljivati po jedno ili pola jutra zemlje, zavisno od broja članova.

Zahtevao je još i regulisanje pitanja vojnih ratnih invalida. Izneo je, nadalje, da je ministar saobraćaja Radojnić već učinio nešto da se mađarski železničari koji su penzionisani pre roka, ponovo aktiviraju.

Govorio je i o prosvetnim prilikama Mađara u Jugoslaviji. Saopštio je da mu je ministar prosvete Stanković ukazao na izgled da se Mađari za učitelje mogu spremati na svom maternjem jeziku i da će se u jesen u Beogradu, pri jednoj učiteljskoj školi, otvoriti i mađarsko odeljenje. Izneo je i obećanje da će od sledeće školske godine postaviti učitelje u nekim mađarskim odeljenjima u kojima trenutno nema nastave. Postavio je i pitanje premeštenih mađarskih učitelja, kao i onih koji su penzionisani pre vremena, i molio da se ovi ponovo prime u aktivnu službu.

Poslanik je detaljno govorio i o novom zakonu o opštinama, a naročito o članu po kojem predsednik i članovi budućih opštinskih predstavništava moraju da se koriste državnim jezikom. On je izrazio nadu da se na to verovatno ne misli bukvalno, jer će to stvoriti izvesne teškoće.²²⁷

Iz njegovih reči mađarska manjinska javnost mogla bi sa zadovoljstvom zaključiti da pitanje otvaranja mađarskog odeljenja pri jednoj učiteljskoj školi dobro napreduje, mada je sve ovo primljeno i sa ukusom izvesnog razočarenja, jer otvaranje mađarskog odeljenja učiteljske škole neće biti realizovano negde na području Vojvodine.

²²⁵ *Jugoslovenski dnevnik*, 35, 1903, 1—2.

²²⁶ *Jugoslovenski dnevnik*, 4. VII 1933, 2.

²²⁷ Fusnotu videti na 375. strani.

Od proleća 1933. godine u režimskoj štampi ponovo se javljaju napisi sa prilično oštrom formom nepoverenja vladajućih krugova prema manjinama, a naročito prema mađarskoj. Ta štampa je posebno isticala značaj narodnog jedinstva u pokrajini, na tako osetljivom terenu, i upozoravala da anacionalni elementi u prošlosti nisu trijumfovali u ovoj pokrajini zato što su bili brojniji, »nego što smo mi bili pocepani«. ²²⁸ U vojvođanskoj režimskoj štampi bili su takođe objavljeni i prokomentarisani neki članci iz krajnje nacionalističkih režimskih listova, kao na primer iz beogradske *Narodne odbrane*. Smisao članka koji je, svakako, izazvao mučan utisak bila je aluzija da mađarske i nemačke manjine imaju u Jugoslaviji sva prava pod uslovom ako gaje duboko poštovanje i lojalnost prema zemlji koja ih trpi i toleriše iz kulturnih razloga. U isto vreme člankopisac smatra da manjine koje prelaze tu granicu, zaslužuju osudu i kaznu. On je javnosti postavio pitanje: da li su manjine u zemlji »prešle tu granicu dozvoljenoga«? ²²⁹

Od sredine 1933. godine već je u toku i svojevrstan rat sa nekim mađarskim manjinskim građanskim listovima, a posebno sa subotičkim *Napló*-m i sa novosadskim *Reggeli Újság*-om. Prvo je podvrgnut oštroj kritici jedan članak *Reggeli Újság*-a u kojem se izražava nezadovoljstvo što će se mađarsko odeljenje pri učiteljskoj školi otvoriti u Beogradu. Po pisanju novosadskog mađarskog manjinskog lista, otvaranje mađarskog odeljenja je otežano činjenicom da za učitelje svoju decu najviše šalju siromašni roditelji koji neće biti u stanju da snose troškove učenja u glavnom gradu (do 1.000 dinara po jednom učeniku). Člankopisac u svom komentaru podseća da je po odredbama mirovnog ugovora, Jugoslavija obavezna da obezbedi samo osnovno obrazovanje na maternjem jeziku. Ipak je mađarska nacionalna manjina dobila učiteljsku školu. Šta bi bilo — postavlja se pitanje — da su otvorili privatnu učiteljsku školu, ako mađarska nacionalna manjina nije u stanju da izdržava nekoliko desetina svojih budućih učitelja? To je za autora bio dokaz da su »mađarski rodoljubi zahtevali učiteljsku školu iz demagoških i drugih razloga«. ²³⁰

Još lošije od lista *Reggeli Újság*-a — koji je ocenjen kao izrazito klerikalni — kotiran je subotički *Napló*, kao »mađarsko-judejski«. I sam list *Napló* je u priličnoj meri doprineo ovom svojevrstnom ratu nacionalističke boje. Dana 2. septembra 1933. *Napló* je objavio članak povodom smrti bivšeg austrijskog generala Sena, komandanta 19. divizije bivše austro-ugarske vojske, koja je učestvovala u razbijanju srpske Timočke divizije (koja je u jesen 1914. godine prodrla u Srem). Uredništvo *Jugoslovenskog dnevnika* je spomenuti članak *Napló*-a ocenilo kao vređanje patriotskog osećanja jugoslovenskih naroda. ²³¹

²²⁸ *Jugoslovenski dnevnik*, 29. III 1933, 3.

²²⁹ *Jugoslovenski dnevnik*, 15. VI 1933, 1.

²³⁰ Fusnotu videti na 376. strani.

²³¹ *Jugoslovenski dnevnik*, 5. XI 1933, 1.

U stvari, list *Napló* je objavio samo kratak članak o izjavi penzionisanog jugoslovenskog generala Dobroslava Milenkovića, koji se za vreme rata borio protiv jedinica generala Beka. Izjava je bila pozitivna i puna poštovanja prema bivšem neprijatelju (*Napló*, 2. IX 1933, 2).

Još žešće reagovanje je izazvala i reportaža *Napló*-a o jednoj proslavi u banatskom kolonističkom mestu prilikom otkrivanja spomenika kralju Petru I Oslobodiocu. U *Napló*-ovom članku javne i privredne prilike u tom mestu su prikazane u suviše tamnoj boji.²³² Uredništvo *Napló*-a je oštro protestovalo i odbilo svaku insinuuaciju o nelojalnosti lista.²³³ U odgovoru *Jugoslovenskog dnevnika* prevladali su umereniji tonovi, sa napomenom da i uredništvo *Jugoslovenskog dnevnika* iskreno želi ono što i *Napló*: »Da jugoslovenska dobronamerna javnost ne živi ni jedan trenutak u zabludi o *Napló*-ovoj lojalnosti i patriotizmu.«²³⁴

Očito je bilo da je *Napló* pogrešio sa člankom o nepovoljnim prilikama u Banatskom Svetom Nikoli. To je nameravao da ispravi jednim povoljnijim napisom 19. decembra. Sve ovo, međutim, nije doprinelo smirivanju duhova. Naprotiv, to je predstavljalo dodavanje »ulja na vatru«, pa je propraćeno komentaram čiji je osnovni smisao: »nezapamćena blamaža lojalnog *Napló*-a.«²³⁵

Još žešću temperaturu je izazvao članak *Napló*-a od 2. novembra o statističkim podacima pojedinih gradova u Jugoslaviji. Po istima, na primer, Subotica je 1931. godine imala ukupno 100.058 stanovnika, odnosno 53.484 jugoslovenske i 41.401 mađarske narodnosti. Očito je bilo da se list *Napló* koristio podacima Saveza gradova. Ove podatke je, međutim, Gradonačelstvo u Subotici 5. decembra odlučno demantovalo. U nastali spor se uključio i *Jugoslovenski dnevnik* ističući da je, po popisu iz 1921. godine, u Subotici bilo samo 27.530 Mađara, a podaci popisa iz 1931. godine još nisu objavljeni, pa se smatra nemogućim da se mađarsko stanovništvo u tolikoj meri povećalo. Naprotiv, izneta je pretpostavka da se mađarsko stanovništvo u gradu smanjilo, jer prilikom popisa iz 1921. godine u gradu su bila 62 mađarska odeljenja u osnovnom obrazovanju, a početkom 1933/34. školske godine samo 32, a broj dece je pao na 2.613. U isto vreme, podaci prezentovani u *Napló*-u mogu da »posluže samo revizionistima« i ujedno je zahtevano da državne statistike što pre objave tačne podatke.²³⁶

U stvari, smanjenje mađarskih odeljenja i dece u njima nije bilo posledica smanjenja mađarskog stanovništva u gradu, nego sistematskog istraživanja porekla imena i slanja mađarske dece sa nemađarskim prezimima u odeljenja sa srpskohrvatskim jezikom. I krajem 1933. godine članci sastavljeni u izrazito nacionalnom duhu i na račun mađarske nacionalne manjine bili su česti na stranicama srpskohrvatske štampe. Nastao je u oktobru 1933. politički spor u Subotici jer su se u Trgovačkom udruženju neki od članova na sastancima koristili mađarskim jezikom. To je štampa oštro osudila i upoznala da je, po članu 3 Ustava od 3. septembra 1931. godine, zvanični jezik u zemlji srpskohrvatski. Prema tome, niti se može zvanično na sastancima Udruženja govoriti drugim jezikom, niti može biti član istog ko ne govori državnim jezikom.²³⁷ U tom rastućem nacionalnom

²³² *Jugoslovenski dnevnik*, 1. XII 1933., 3.

²³³ *Napló*, 29. XI 1933, 7 i 1. XII 1933, 5.

²³⁴ *Jugoslovenski dnevnik*, 3. XII 1933, 5.

²³⁵ *Jugoslovenski dnevnik*, 20. XII 1933, 3.

²³⁶ *Jugoslovenski dnevnik*, 9. XII 1933, 1.

²³⁷ *Jugoslovenski dnevnik*, 27. X 1933, 1.

opredeljenju žestoko su bili kritikovani pojedini gradski upravni organi koji su izvodili komunalne radove. Njima je, naime, stavljano na dušu da su bili pristrasni prilikom izvođenja komunalnih radova u korist »neslovenskih elemenata, koji imaju moderne ulice i palate«, a da su — navodno — periferije i salaši sa jugoslovenskim življem zanemareni.²³⁸

Iz do sada izloženog možemo jasno videti da su od 1931. godine, od perioda razbistrivanja političke klime, i posle, kada su se već javili simptomima ponovnog zaoštavanja — u korist mađarske nacionalne manjine učinjeni ustupci koje ne treba potcenjivati. U ekonomskom pogledu, međutim, bila je nastavljena diskriminacija, koja se jasno manifestovala u godinama likvidacije agrarne reforme. Nikako nije bilo ispunjeno obećanje ministra poljoprivrede dato narodnom poslaniku Gaboru Santu. Nerazumevanje vlasti i za sudbinu najsiromašnijih slojeva Mađara veoma jasno se manifestovalo u postupku prema bezemljašima u Hajdukovu i Deskašu, koji su još pre prvog svetskog rata od grada Subotice uzeli u zakup na 25 godina oko 3.000 kj. zemlje i tu vremenom izgradili 276 salaša. Ta je zemlja, međutim, od 1925. do 1931. godine davana raznim nadeljencima i često prelazila iz ruke u ruku. U takvoj situaciji nije se moglo govoriti o konsolidaciji novih naselja Hajdukovo i Deskaš. Novi potencijalni vlasnici su se menjali, a Mađari bezemljaši su bili tu u svojim salašima i njihova budućnost bila je sasvim neizvesna. Ministarstvo poljoprivrede je zato u junu 1932. uputilo svog načelnika (Budimira Cvijanovića) u Hajdukovo i Deskaš da na licu mesta prouči situaciju i podnese izveštaj o sređivanju prilika u tim mestima. On je obišao oba naselja i posle podneo detaljan izveštaj Ministarstvu poljoprivrede, koji baca dosta svetla na kolonizacionu politiku Ministarstva u Bačkoj, pa i u celoj Vojvodini. On je izrazio mišljenje da zakupci Mađari moraju da odu sa granice, jer su sasvim nepouzđani, a bez sumnje imaju veze i sa svojim sunarodnicima u Mađarskoj. U vezi sa sagrađenih 276 salaša nakupaca Mađara, on je napomenuo da prema njima ne postoje nikakve obaveze grada Subotice niti agrarne vlasti. Izneo je da je zemlja dodeljena grupi od 160 dobrovoljaca i kolonista, pa bi trebalo da se otkupi samo isti broj salaša, a ostatak će se predati Mađarima da poruše i materijal odnesu. Za izveštača su poseban problem predstavljale kuće podignute u neposrednoj blizini državne granice, čak i u samoj graničnoj zoni. Zato je ukazao da će se ove kuće morati rušiti ako Ministarstvo vojske bude tražilo da se to učini, i zato, pre nego što se pristupi definitivnom otkupu tih objekata, treba tačno utvrditi na kojoj je udaljenosti od državne granice dozvoljeno podizanje kuća, odnosno na kojoj će se podignuti salaši porušiti. Smatra da salaše u tom pojasu ne treba otkupljivati, niti za njih platiti odštetu.

U daljem delu izveštaja kaže da je najveći deo Mađara bez kuće i zemlje, a oni su naši državljani. Trebalo bi se u ovom specijalnom slučaju za njih pobrinuti tako da im se dodeli od još nepodeljenih poseda grada Subotice jedan kompleks za kućne parcele (od 200 do 400 hv za svaki plac), da ne bi postali beskućnici. Tako bi mogli, odštetom koju dobiju za svoje

²³⁸ *Jugoslovenski dnevnik*, 15. XII 1933, 2.

kuće ili materijalom koji odnesu sa svojih salaša, da podignu sebi kuće na tim placevima.²³⁹

Iz gore navedenog se može zaključiti da je načelnik odeljenja Ministarstva poljoprivrede, s obzirom na delikatnost pitanja, predlagao da se sa Mađarima salašarima u Hajdukovu i Deskašu postupa elastično. Međutim, da li je u datom pitanju ta elastičnost bila dovoljna ili čak umesna i da li je na taj način trebalo stvarati jedno novo naselje, posebno kad se uzme u obzir (što i sam načelnik ističe) da je na posedu građa Subotice bilo još dosta raspoloživog zemljišta za nadeljivanje naseljenika i stvaranje novog naselja? Čini nam se da su tu bili potencirani politički i vojno-odbrambeni motivi, a da je zanemarena ekonomska osnova problema i da je zato novo naselje imalo malo uslova za uspešan razvitak.²⁴⁰ Uprava Dunavske banovine je predlog načelnika Ministarstva poljoprivrede smatrala ostvarljivim. Ali Mađari-salašari su pružali žestok otpor. Njih su podržali narodni poslanik grada Subotice Mirko Ivandekić i, naravno, predstavnik Mađara u Narodnoj skupštini Gabor Santo. Zbog toga je Agrarna zajednica uputila pismo Ministarstvu poljoprivrede u kojem je situaciju u Hajdukovu i Deskašu ocenila kao veoma tešku. Predloženo je da se što pre reši pitanje otkupa salaša u Hajdukovu, da se hitno naredi policiji u Subotici da — u sporazumu sa Zajednicom — zaštitil posede svih dobrovoljaca i kolonista u Hajdukovu i da se strogo kazne Mađari koji su samovoljno obradili tuđe parcele. Predloženo je, nadalje, da se Mađarima ostavi rok za iseljavanje iz salaša i da ne bude duži od 1. oktobra 1932.²⁴¹

Po podacima iz dokumentacije Agrarne zajednice, u Hajdukovu je bilo 120 porodica koje su »prava sirotinja«, pa je Zajednica predložila Ministarstvu poljoprivrede da im se isplati naknada za salaše, i da se za njihova kućišta ekspropriše deo poseda grada Subotice. U isto vreme je traženo da se Mađari-salašari nasele tamo gde je slovenski živalj u većini: na primer, 20 porodica u Aleksandrovu, 20 u Žedniku, 20 u dobrovoljačkoj koloniji u Ludašu, a ostali na gradskom posedu između Subotice i Palića.

Iz ovoga dokumenta se jasno vidi da je Agrarna zajednica u Hajdukovu dobro shvatila osnovne intencije kolonizacione politike Ministarstva poljoprivrede i jasno je demantovala navodnu njenu apolitičnost. U sledećem dopisu Ministarstvu poljoprivrede, Agrarna zajednica je potpuno zaploвила u političke vode, kada je tražila da se kolonizacija u Hajdukovu svakako sprovede, jer nacionalni interesi zahtevaju da se granica naseli dobrovoljcima.²⁴²

Spor je dobijao sve dramatičniji obrt. Stupila je na pozornicu i organizacija dobrovoljaca u Subotici, koja je takođe intervenisala kod Ministarstva poljoprivrede. Ta organizacija je tražila da se suzbije rad narodnih poslanika u interesu zakupnika-Mađara u Hajdukovu i da im se stavi do

²³⁹ *Jugoslovenski dnevnik*, 15. XII 1933, 2; AJ, Fond Saveta za poljoprivredu i šumarstvo, fasc. I, nesređena građa, spominje Nikola Gaćeša u radu *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918—1941*, 232—233.

²⁴⁰ N. Gaćeša, nav. delo, 233.

²⁴¹ N. Gaćeša, nav. delo, 234.

²⁴² N. Gaćeša, nav. delo, 254.

znanja da je u nacionalnom interesu da se na granici naseli slovenski živalj. Zahtevano je još da se Mađarima koji su na dobrovoljačkim parcelama naredi da se isele iz kuća najdalje do 1. septembra 1932 (jer u Hajdukovu ima 32 naseljene porodice koje su sa stvarima na ulici). Traži se od policije da uzme u zaštitu dobrovoljce i njihova prava. Jasno se vidi da su Agrarna zajednica i mesna organizacija dobrovoljaca u Subotici imali isti stav o naseljavanju Hajdukova i Deskaša i da u svojim obrazloženjima o potrebi naseljavanja nisu isticali ekonomske nego političke i vojno-odbrambene razloge.²⁴³

Mađari-salašari su se, videvši da je dalja njihova egzistencija na tom terenu krajnje ugrožena, obratili Ministarstvu poljoprivrede i zamolili ga »da oslobodi od agrara sve peskovite zemlje koje su uzeli u zakup od grada Subotice na 25 godina i na njima podigli kuće i zasadili vinograde«. Evo teksta kojim su oni pokušali da uvere Ministarstvo poljoprivrede:

Kad smo uzeli u zakup te zemlje od grada, to je bila neproduktivna pustara. Istrajnim radom uspeji smo da pustaru pretvorimo u produktivno zemljište. Zasadili smo vinograde, a sa dozvolom grada svaki zakupac je podigao kuću na zakupljenom zemljištu, s namerom da nakon izvesnog vremena otkupi zakupljenu zemlju. Ali, dogodilo nam se veliko iznenadenje jer su nam prošle godine oduzeli zemlju sa kućama i vinogradima i dodelili dobrovoljcima. Naseljenici do danas ne obrađuju zemlju, nego je izdaju u zakup onima od kojih je oduzeta. Pošto nam je oduzeta zemlja i sve što smo imali, sad je više hiljada naših porodica izloženo bedi. Sem toga, na našim zemljama ove godine nije se ništa radilo pa molimo g. ministra da pomogne — pogotovo što ni jedan dobrovoljac za sada ne obrađuje zemlju, nego je izdaje u zakup.²⁴⁴

I vojvođanska štampa na srpskohrvatskom jeziku objavila je oštre članke u korist naseljavanja u Hajdukovu i zahtevala stroge mere protiv onih koji pružaju otpor.²⁴⁵ Ni u štampi nisu bili isticani ekonomski motivi, nego nacionalno-bezbednosni. Isticalo se da je izdavanje dotične zemlje pre prvog svetskog rata u 25-godišnji zakup imalo za cilj mađarizaciju i zato sada treba da se suzbije uticaj mađarske kolonizacije.²⁴⁶

Na osnovu izvorne građe teško je utvrditi koliko je bilo Madara-salašara koji su morali da ustupe svoju zemlju naseljenicima. Prema zvaničnim podacima, bilo je ukupno 276 salašara, ali se u navedenoj molbi salašara spominje više od hiljadu porodica koje su pogođene oduzimanjem zemlje i salaša. Izgleda da je među nakupcima bilo i bogatih seljaka, kao i takvih kojima zemljoradnja nije bila osnovna delatnost.

Krajem maja 1933. Ministarstvo poljoprivrede odlučilo je da okonča problem salašara u Hajdukovu i Deskašu. Preko jedne stručne komisije otkupljena su u korist novih naseljenika 174 salaša za 983.845 dinara. Suma je pala na teret naseljenika.²⁴⁷

²⁴³ N. Gaćeša, nav. nelo, 235.

²⁴⁴ AJ, Fond Saveta za poljoprivredu i šumarstvo, fac. I, nesredena građa.

²⁴⁵ *Jugoslovenski dnevnik*, 13. VI 1932, 2.

²⁴⁶ *Jugoslovenski dnevnik*, 1. I 1933, 2.

²⁴⁷ N. Gaćeša, nav. delo, 236.

U doba donošenja Zakona o likvidaciji agrarne reforme nisu bolje prošli ni banatski Mađari. Naime, 23. juna 1932, kao što smo već napomenuli, 150 jermenovskih žitelja Madara je uputilo molbu banu Dunavske banovine. Tu su tražili i mogućnost naseljavanja duž Dunava i Tamiša — između Čente, Opova i Pančeva. Ali njihova molba nije ni stigla do bana. Poljoprivredno odeljenje Banske uprave je već 30. juna 1932. uputilo agrarnom odeljku Načelstva sreza Vršca dopis sa izričitom napomenom »da se ista zadrži u evidenciji do obrazovanja nadležne Ambulantne komisije, kojoj se ima uputiti na dalji rad«.

Međutim, Ambulantna komisija, koja je u međuvremenu oformljena, 9. januara 1934. je molbu stavila ad akta sa napomenom: »Primljeno do znanja — a/a. U fasciklu subjekata Jermenovci«.²⁴⁸

Koliko nam je poznato, spomenuti događaj je bio poslednji pokušaj Mađara u Jugoslaviji (do 1941. godine) da im se dodeli bar nešto zemlje.

Ne treba zaboraviti da je u godinama likvidacije agrarne reforme u nekim opštinama sadašnje Vojvodine vraćena izvesna količina zemlje koja je ranije oduzeta za realizaciju kolonizacijskih planova. Takvih pozitivnih ishoda molbi bilo je i u mestima sa većinom mađarskog stanovništva. Ova vraćena zemlja, ili bar jedan njen deo, zavisno od mesnih prilika, donekle je ublažila teške socijalne prilike u tim mestima, jer je bila dodeljena u malim parcelama u načup agrarnoj sirotinji za proizvodnju životnih namirnica, a najviše povrća. Bile su dodeljene male parcele i za izgradnju porodičnih kuća. U sačuvanoj arhivskoj građi ima podataka o vraćanju zemlje u Bačkom Petrovom Selu, Kanjiži, Senti i drugim mestima.²⁴⁹

Glavni razlog ponovnog nepovoljnog tretmana mađarske nacionalne manjine od strane vladajućih krugova, svakako, leži u suštini njihove nacionalne politike. To je kratkotrajno ublaženo u doba podaničkih manifestacija, skupštinskih izbora i kada se videlo da se mađarski birači nisu više procentualno uzdržali od glasanja. Denacionalizatorska politika srpske buržoazije u odnosu na neslovenske nacionalne manjine ponovo je dobila oštar kurs. Naravno, loši odnosi između Jugoslavije i Mađarske takođe su se negativno održavali i na položaj mađarske nacionalne manjine. Naime, u proleće 1932. jugoslovenska štampa je ponovo oštro napadala mađarsku vladu zbog ustaških atentata. Jugoslovenski poslanik Dučić je hitno stigao u Beograd i sastao se sa mađarskim poslanikom Altom. On je tražio da mađarska vlada preduzme potrebne mere da se dalji incidenti spreče. Istoga meseca list *Politika* je javljala da se glavni organizator serije atentata — g. Perčec, nalazi u Budimpešti. Tada je sva jugoslovenska štampa, a naročito *Politika*, *Vreme* i *Zagrebačke novosti*, pisala o Mađarskoj kao o zlom susedu. Predsednik tadašnje jugoslovenske vlade Voja Marinković ipak je hteo da ostane korektan, pa je u jednom intervjuu francuskoj štampi izjavio da ima upada terorista iz Mađarske, ali da su međudržavni odnosi u celini bolji nego ranije. Onda je 29. maja 1932. u Beogradu eksplodirala bomba i jugoslovenska štampa ponovo oštrim rečima napada mađarsku vladu. U stvari, za ove atentate nije bila kriva mađarska vlada. VMRO je javio ma-

²⁴⁸ N. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu 1919—1941*, 280.

²⁴⁹ N. Gaćeša, nav. delo, 139—156.

đarskom poslanstvu u Sofiji da su atentati delo bugarskih komita.²⁵⁰ U julu 1932. bilo je održano jedno suđenje mađarskim špijunima kod Suda za zadržavanje države u Beogradu. Po pisanju štampe, bilo je optuženo devetoro lica. Svi su bili mađarske narodnosti. Radilo se, u stvari, o osobama koje su ranije prebegle bez pasoša u Mađarsku i koje je obaveštajni kapetan Majtenji u Pečuju primorao na špijunažu.²⁵¹ Posle je, u septembru, jugoslovenska štampa tako žestoko napala Mađarsku i izgledi za podunavsko bliženje bili su sasvim pomućeni.²⁵² U međuvremenu, u Jugoslaviji je »liberalni« režim Voje Marinkovića bio zamenjen »čvrstom rukom« Mitana Srškica. Još snažnije je uticala na međudržavne odnose promena u Mađarskoj, jer je 21. septembra 1932. usledila ostavka vlade Đule Karoljija, (Károlyi Gyula) a posle nedelju dana formirana je nova vlada sa premijerom Đulom Gembešom (Gömbös Gyula). Njegovim izborom počinje, u stvari, u Mađarskoj pokušaj uvođenja totalne fašističke diktature. On je odmah formulisao svoj spoljnopolitički program: mirna revizija granica i prijateljstvo sa Italijom. Takva ranije još naglašenija spoljnopolitička orijentacija, naravno, nije mogla da ulije poverenje vladajućim krugovima u Beogradu. Nekoliko meseci kasnije desio se još jedan krupan spoljnopolitički događaj koji je mogao još više da pojača nade revizionističkih krugova u Mađarskoj. U januaru 1933. godine u Nemačkoj je na izborima pobedila Nacional-socijalistička stranka na čelu sa Hitlerom. Te krupne spoljnopolitičke promene stavile su u sledećoj fazi snažan pečat i na odnose između ove dve zemlje. Očito je bilo da za uspostavljanje prijateljskih odnosa između Mađarske i Jugoslavije izvesno vreme nije bilo uslova.

Jugoslovenska štampa je i u toku 1933. godine bila puna napisa o jačanju revizionističke propagande u Mađarskoj. Naročito se ukazivalo na izdavanje raznih publikacija u revizionističkom duhu na mađarskom i stranim jezicima. Vidno je intenzivirala svoj propagandni rad tzv. Revizionistička liga, osnovana još 1928. godine. Najveći deo tih štampanih materijala bio je namenjen francuskom i engleskom javnom mnjenju, a bilo je slučajeva rasturanja i u forumima Društva naroda. U Kraljevini Jugoslaviji takav materijal legalnim putem, naravno, nije mogao biti poslat, ali je stizao raznim ilegalnim kanalima, naročito u poslednjim predratnim godinama. Ulazak izvesne količine mađarske štampe i dalje je bio dozvoljen, ali su konfiskovani pojedini brojevi. Bilo je, međutim, i perioda naročitog zaoštravanja međudržavnih odnosa, kada su privremeno bili zabranjeni dnevna štampa i ostale publikacije iz Mađarske. Revizionistički krugovi bili su živo zainteresovani za sudbinu mađarske nacionalne manjine u Jugoslaviji. Ona je ocenjena kao najteža u odnosu na mađarske manjine u Čehoslovačkoj i Rumuniji. Takve ocene je formulisao i mađarski poslanik u Beogradu Alt u izveštajima upućenim svojim pretpostavljenima.²⁵³

Naročito pogodan metod revizionističke propagande bio je onaj preko radio-talasa. Tridesetih godina broj radio-aparata kod domaćinstava i u

²⁵⁰ V. Vinaver, nav. delo, 489—490.

²⁵¹ *Jugoslovenski dnevnik*, 13. VII 1932, 3.

²⁵² V. Vinaver, nav. delo, 490.

²⁵³ Izveštaj mađarskog poslanstva Ministarstvu inostranih poslova Mađarske od 29. I 1930. (Muzej ..., Arhivski broj 21—626).

Vojvodini se povećao pa su se emisije revizionističke sadržine mogle čuti čak i u svim manjim mestima gde je do tada stigla elektrifikacija.

Ta pojačana revizionistička propaganda iz Mađarske, u senci konstantno loših odnosa sa Italijom, kod vladajućih vrhova u Beogradu izazivala je nervozu i zabrinutost, pa se često i nerealno ocenjivao spoljnopolički položaj zemlje. Sredinom 1933. godine, pa i posle, vladajući vrh u Jugoslaviji bio je uveren da predstoji neposredan napad Italije i Mađarske.²⁵⁴

Očito je bilo da je nastupila era »versajskog sumraka« i da su sledeće godine nosile u sebi puno neizvesnosti ne samo u odnosima između Mađarske i Jugoslavije, nego i u vezi sa daljom sudbinom čovečanstva uopšte.

Postavlja se pitanje da li je u eri pojačane revizionističke propagande, iz kontrarevolucionarne Mađarske bila zapažena promena u držanju mađarske nacionalne manjine u Jugoslaviji i kada je taj revizionizam počeo da hvata dublje korene u njihovim redovima?

U celini uzevši, držanje ogromne većine Madara posle organizovanja masovnih skupova i davanja izjava o podaničkoj vernosti u toku 1931. godine, kao i skupštinskih izbora od 8. novembra iste godine, bilo je pasivno. Očito je bilo da — nezavisno od masovnosti i jednodušnosti lojalnih izjava na tim skupovima — ovo političko raspoloženje nije bilo prisutno u sledećoj godini. Jasno se manifestovalo da skupštinski poslanik Gabor Santo i njegovi malobrojni najbliži saradnici (Keceli Mesaroš, Jožef Setesi i ar.) nisu stekli širu podršku u redovima mađarske nacionalne manjine. Doneli su izvesne rezultate naponi Gabora Santa da se u mestima sa većinom mađarskog stanovništva formiraju mesne organizacije Jugoslovenske radikalno-seljačke demokratije, koja je u junu 1932. bila reorganizovana u Jugoslovensku nacionalnu stranku (mada se u službenom saobraćaju i posle te reorganizacije spominje pod ranijim nazivom). Iz službene dokumentacije možemo zaključiti da su, posle izvesne stagnacije, mesne organizacije JRSD u pretežno mađarskim sredinama na području Vojvodine intenzivirale svoj rad u Bačkoj Topoli, Senti i Staroj Kanjiži.

U Bačkoj Topoli u januaru 1933. jedan takav zbor bio je sazvan da se oformi mesna organizacija JRSD, koji je od vlasti bio ocenjen kao patriotski skup lokalnog stanovništva kojem treba da se pridruže i svi lojalni Mađari, Nemci i Jevreji.²⁵⁵ Najjača organizacija JRSD sa Madarima u značajnom broju postojala je, nesumnjivo, u Senti. Ta organizacija je u prvoj polovini 1933. godine održala nekoliko skupova na kojima je redovno prisustvovao i Gabor Santo, u svojstvu izaslanika Glavnog odbora JRSD. Po podacima iz dokumentacije službenih organa, međutim, u organizaciji se u proleće 1933. javljaju dve frakcije. Na čelu jedne bio je senator Milan L. Popović, koji je takođe često dolazio u Sentu i sa svojim istomišljenicima pokušao da formira novu organizaciju. Usled razdora u organizaciji, po istim podacima, nastao je antagonizam između Madara i Srba, članova organizacije. Sukobi su uzeli takve razmere da su viši organi vlasti smenili gradonačelnika Antonija Pantića, koji je, izgleda, bio na strani frakcije Mi-

²⁵⁴ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933—1941*, 23—27.

²⁵⁵ AV, Fond Kabineta bana, pov. br. 217/33.

lana L. Popovića, sa obrazloženjem da su njegove pristalice bile uglavnom ljudi »mađaroni i komunisti«.²⁵⁶

Krug pristalica Gabora Santa u 1933. godini se povećao kada se videlo da se on, sem kulturnih pitanja, sve više zauzima i za rešavanje nekih ekonomskih i socijalnih problema. On je za 14. oktobar 1933. planirao da vodi jednu deputaciju poljoprivrednika u Beograd kod ministra poljoprivrede. U isto vreme u Subotici su štampani pozivi poljoprivrednicima u kojima su izloženi zahtevi malih posednika u tri važne tačke: a) smanjenje zemljarine; b) uređivanje poljoprivrednih dugova; c) izmena postojećih pravilnika o suzbijanju stočne zaraze.²⁵⁷

Značajnu političku grupaciju su predstavljali, svakako, bivši rukovodioci zabranjene ZMS koji su, posle bezuspešne misije kod bana Dunavske banovine u aprilu 1931, ponovo prešli u političku pasivnost, mada su na kulturnom polju uvek bili prisutni u životu mađarske manjine u Jugoslaviji. Narodni poslanik Gabor Santo, osećajući da njegova politička platforma i uticaj u mađarskim masama nisu dovoljno široki, tražio je saradnju sa njima mada je mogao računati na to da takav njegov pokušaj neće naići na odobravanje kod političkih faktora koji su ga inače podržavali. O tim političkim potezima iza kulisa možemo da crpimo podatke samo iz izveštaja mađarskog poslanstva iz Beograda upućenih mađarskom Ministarstvu inostranih poslova, jer ni u savremenoj štampi, a ni kod službenih organa o tome nema podataka.

Po jednom izveštaju poslanika Alta od 17. decembra 1931, neki od bivših rukovodilaca ZMS sazvali su jedan širi skup u Subotici, gde su zaključili da uzimaju na znanje inicijativu Santa, međutim, zauzeli su stav da pitanje položaja Mađara potpuno odudara od koncepcije Santa, jer on je lišen ikakvog idealnog cilja i rukovodi se isključivo svojim političkim ambicijama. U izveštaju dalje stoji da su spremni za dalje kontakte ukoliko on postigne neke konkretne rezultate. Spomenuto je, na primer, institucionalno regulisanje pitanja mađarskih kulturnih udruženja. Neki od prisutnih na spomenutom skupu dobili su zadatak da o tome izveste Santa.

Santo je posle sastanka uveravao neke učesnike ovog skupa da mu je iskrena želja poboljšanje položaja Mađara u Jugoslaviji, ali sam ne može ništa da učini, nema svoje ljude. Navodno je još izjavio da je predsednik vlade Živković, pre skupštinskih izbora, dao čvrsto obećanje o poboljšanju položaja Mađara. Na kraju Santo je uveravao da ne želi i nema ambiciju da bude neki vođa i da su Mađarima potrebni ljudi »koji su za sada pod ozbiljnom sumnjom od strane režima«.²⁵⁸

Po jednom drugom izveštaju poslanika Alta (12. februara 1932), Santo je navodno posetio i mađarsko poslanstvo i tražio prijem, ali je bio odbijen s obrazloženjem »da on služi samo svojim egoističnim političkim ciljevima«.

Rezervisanost bivšeg rukovodstva ZMS dalo je ideju Gaboru Santu da učini korak ka saradnji na platformi vladinog političkog programa. Prvo

²⁵⁶ AV, Isto, pov. br. 223 i 224/1933.

²⁵⁷ AV, Isto, pov. br. 273 i 376/33.

²⁵⁸ Muzej — Prepisi, str. 221.

je bilo pokušaja u toku 1932. godine za objedinjenje dveju liga Društva naroda Mađara. Prva liga je bila oformljena još za vreme parlamentarizma na čelu sa Leonom Deakom i Denešom Štrelickim, ali vlasti nisu odobrile njegov statut. Nezavisno od toga Deak je 1930. učestvovao na manjinskom kongresu Društva naroda. Sledeće godine, da bi ovo telo izvukao iz ruku bivših vođa Mađarske stranke, Santo je u Novom Sadu osnovao i drugu Ligu Društva naroda mađarske manjine u Jugoslaviji. Na sugestiju vlasti, Santo je inicirao fuziju dveju liga i predsedništvo je bilo ponuđeno poznatom novosadskom lekaru i ranijem članu novosadske organizacije Mađarske stranke. No, on je tu ponudu odbio. Kongres lige Društva naroda u isto vreme nije priznao ligu formiranu na inicijativu Gabora Santa, pa Santo i Keceli Mesaroš — predstavnici iste lige — nisu bili prihvaćeni na Kongresu liga Društva naroda 1932. godine. U takvoj situaciji liga oformljena od Santa, mada formalno, i dalje je postojala, ali ne u ulozi predstavnika mađarske nacionalne manjine u Jugoslaviji. Delovala je ranije formirana liga na čelu sa Leonom Deakom, koji je 1932. godine svoje mesto prepustio Imreu Varadiju.²⁵⁹ Deak je, izgleda i dalje važio kao vođa Lige, jer je 31. januara 1933. u ime svojih drugova sastavio i uputio peticiju u Društvo naroda zbog otpora vlasti da se u Senti izgradi nova katolička crkva.²⁶⁰

U toku 1933. godine Gabor Santo je učinio dalji korak da za svoju političku platformu pridobije bivše rukovodioce Mađarske stranke. Ali, vođeći ljudi (Imre Varadi, Leon Deak i Deneš Štrlicki) su njegov predlog otvoreno odbili. Stav Santa svakako je počivao na realnim pretpostavkama i s oslanjanjem na političku liniju rukovodstva ZMS u doba parlamentarizma. Tada su vođe Stranke uvek bile spremne na saradnju sa režimom, odnosno sa Radikalnom strankom — jednim od najjačih stubova tadašnjih vlada. Situacija, posebno spoljnopolitička, u prvoj polovini 1933. godine, već se bitno izmenila. Navedeni ljudi, a posebno Leon Deak i Deneš Štrelicki, tada su već bili na platformi revizionizma i nisu želeli da saradnjom sa Gaborom učestvuju u antirevizionističkoj političkoj kampanji, koja je sađ bila u intenzivnom toku. Ne treba da zaboravimo da je Leon Deak za vreme rata postao veliki župan Bačko-bodroške županije posle »anektiranja« te oblasti hortijevskoj Mađarskoj (a kao ratni zločinac posle oslobođenja je streljan). Deneš Štrelicki je takode postao saradnik okupatora, a Imre Varadi nije saradivao sa okupatorskim režimom.

Izvestan broj lokalnih vođa bivše Mađarske stranke je prihvatio saradnju sa Gaborom Santom. Ovo se odnosi prvenstveno na neke članove bivšeg subotičkog gradskog vođstva Stranke. Među njima najugledniji su bili Eden Nađ (Nagy Ödön), Antal Pataki (Pataki Antal) i Mačas Rabsteni (Rabsteni Mátyás). Na taj način se krug najbližih Santovih saradnika proširio.

Uskoro, 23. maja 1933, jedna mađarska manjinska delegacija, na čelu sa Santo Gaborom (članovi su bili gore navedeni ljudi), otputovala je u Beograd i bila primljena kod predsednika vlade Milana Srškića. On se povolj-

²⁵⁹ Muzej — Prepisi, str. 221.

²⁶⁰ Muzej — Prepisi, str. 221.

no izjasnio o lojalnosti mađarske nacionalne manjine u Jugoslaviji. Po izveštaju mađarskog poslanstva od 30. maja 1933, prilikom audijencije Srškić je izjavio da niko nije tražio da se u pogledu revizije neko od Madara u Jugoslaviji izjasni.

Posle audijencije Eden Nađ je inicirao jedan uži sastanak sa članovima vođstva bivše Mađarske stranke na kojem je trebalo da referiše o tadašnjoj saradnji sa Gaborom Santom. Po istom izveštaju, Deneš Štrelicki je uzeo obavezu da će organizovati spomenuti skup. Međutim, 28. maja u Novom Sadu je bio organizovan veliki zbor mesne organizacije Jugoslovenske radikalno-seljačke demokratije. Na njemu je doneta rezolucija u jasnom antirevizionističkom duhu. Ovu rezoluciju je potpisao i Gabor Santó. Taj je događaj veoma uticao na dalje političko držanje Edena Nađa, pa njegov sastanak sa rukovodiocima nije ni održan.²⁶¹ Iz dosad izloženog može se zaključiti da najvideniji ljudi iz vođstva ZMS nisu bili spremni na aktivniji politički život ne samo na platformi režimskih pristalica, nego ni na programu građanske opozicije, nego su zauzeli stav iščekivanja. Iz ovoga proizilazi da su bili na tlu revizije i rešavanje sudbine mađarske nacionalne manjine priželjkivali van okvira jugoslovenske države. Ogromnu većinu običnih ljudi, međutim, tada još nije zahvatila revizionistička zaraza, mada su organi vlasti i dalje na njih gledali sa nepoverenjem. Viši organi vlasti, a posebno sreski načelnici, i u periodu od 1831. do 1934. godine su redovno dostavljali izveštaj Drugom odeljenju Odseka za javnu bezbednost. Ovi izveštaji samo su delimično sačuvani. Ipak, možemo zaključiti da se u njima političko držanje mađarske nacionalne manjine ocenjuje uglavnom povoljno. Veoma su interesantni izveštaji Gradskog predstojništva policije Stare Kanjiže koji se odnose na treće tromesečje 1932. godine. Tu se sa zadovoljstvom konstatuje »da manjinski živalj lojalno izvršava svoje obaveze naspram države«, kao što su plaćanje poreza, služenje u vojsci itd., pa se može reći da je sve manje prestupa u ovom pitanju.²⁶²

U izveštajima se često ističe »da je manjinski elemenat za protekla tromesečja bio lojalan i odgovara svojim obavezama prema državi«²⁶³; ili da se »kod narodnih manjina nije osetio nikakav pokret, sem redovnog rada po humanim i njihovim kulturnim društvima i to održavanjem i koncerta u toku prošla tri meseca«.²⁶⁴

Izveštaji, dakle, ne spominju politički uticaj revizionističke propagande iz susedne Mađarske. Očito je da tada još ta propaganda nije hvatala

²⁶¹ Muzej — Prepisi, str. 258, 269.

Novosadski dopisnik Centralnog presbiroa u svom izveštaju svojim predstavljenicima od 30. VI 1933. istakao je da mađarska manjinska štampa sa zadovoljstvom piše o koraku nekolicine prvaka bivših partijskih eksponenata te manjine, koji su u ime celokupnog mađarskog manjinskog stanovništva pred članovima kraljevske vlade kao i pred banom Dunavske banovine dali izraz lojalnosti i tražili kontakte radi saradnje sa merodavnim državnim faktorima.

Posebno se ističe pisanje lista *Szentai Újság* u broju 52. o poseti delegacije i izražava zahvalnost na honorisanju kulturnih potreba mađarske manjine. (AJ, Fond Presbiroa, I—26—31).

²⁶² AV, FDB, II, 91100/1941.

²⁶³ AV, FDB, II, osnovni broj 9104/1941.

²⁶⁴ Isto.

dubljeg korena. Jedino je sreski načelnik Bačkotopolskog sreza isticao u svom izveštaju za naznačeni period da su u ovom upravnom području neki građani mađarske narodnosti širili alarmantne vesti o skorašnjem dolasku mađarske vojske i zauzimanju područja Vojvodine sve do Novog Sada. Bili su zato prekršajno kažnjeni u smislu paragrafa 30 Zakona o Državnom sudu za zaštitu države.²⁶⁵

Proučavajući sačuvanu arhivsku građu tadašnjih upravnih i sudskih vlasti, dolazimo do zaključka da broj onih građana mađarske narodnosti koji su bili osumnjičeni ili optuženi za verbalnu ili aktivnu antidržavnu delatnost u periodu do pogibije kralja Aleksandra nije osetno porastao u odnosu na raniji parlamentarni period. Godine 1931, na primer, upravni organi notiraju imena pet lica mađarske narodnosti koji su osumnjičena odnosno optužena za špijunažu ili antidržavne izjave.²⁶⁶

Za 1932. godinu naišli smo na dva predmeta takve sadržine.²⁶⁷ U istom materijalu za 1933. godinu ima podataka o pokretanju postupka protiv jednog građanina mađarske narodnosti osumnjičenog za špijunažu, a protiv dva lica zbog uvrede države.²⁶⁸ Sledeće godine, antidržavnih istupa i širenja alarmantnih vesti i davanja antidržavnih izjava bilo je posle ubistava kralja Aleksandra I, ali o tome ćemo detaljno govoriti u sledećoj glavi.

Učešće Mađara u javnom životu i tih godina se odvijalo dobrim delom i preko opštinskih i gradskih predstavničkih tela. Njih su, kao uostalom i odbornike drugih nacionalnosti, postavljali viši upravni organi, odn. Ministarstvo unutrašnjih poslova i nadležni upravni organi Dunavske banovine, na predlog sreskog načelstva određenog upravnog područja. Naravno, uvek se pazilo da u ta predstavnička tela budu imenovani ljudi koji uživaju poverenje tadašnjih vlasti, i da u minulom parlamentarnom životu nisu bili suviše isticali ili suviše pasivni. Pre imenovanja tih ljudi uvek je bila temeljno ispitana njihova politička prošlost. U odnosu na kandidate Mađare, ranija pripadnost ZMS nije nailazila na povoljnu ocenu kod vlasti, mada su bili naimenovani u predstavnička tela i takvi ljudi. Više su birani odn. imenovani ljudi iz redova Radikalne i Demokratske, a radnici iz Socijalističke stranke. Po novom Zakonu o opštinama, koji je bio donet 1931. godine, i na području sadašnje Vovodine izvršena je smena dela članova opštinskih i gradskih predstavništva. U duhu novog zakona, kriterijumi za naimenovanje su pooštreni. Posebno se pazilo, između ostalog, da ti odbornici moraju da znaju državni jezik. Često je i angažovanje oko izbora nekih lica u mesnoj prosvetnoj ili čak u zdravstvenoj službi bilo dovoljno da se taj čin oceni kao nacionalistički, pa da dođe do smene ljudi iz opštinskih predstavništava. Tako se, desilo, na primer, u proleće 1931. u sremskoj opštini Maradik. Tu je lišen svoje odborničke funkcije Tamaš Pekora, jer se angažovao u interesu tamošnjeg mesnog lekara, a vlasti su to ocenile: »Mađari u selu želeli bi da imaju svoga čoveka«.²⁶⁹ U januaru 1932, kako je rečeno na osnovu

²⁶⁵ AV, FDB, II, pov. br. 253/1933.

²⁶⁶ AV, FDB, II, osnovni brojevi 53, 95, 8308, 17788, 37091, 63615/31.

²⁶⁷ AV, FDB, II, br. 2158/32 i 22565/1932.

²⁶⁸ AV, FDB, II, br. 6654, 10265 i 56605/1933.

²⁶⁹ AV, FDB, II, 6761/31.

paragrafa 43 Zakona o banskoj upravi i člana 3 Zakona o izmeni Zakona o opštinama i oblasnim skupštinama, u Debeljači je smenjeno bez obrazloženja devet Mađara članova Opštinskog predstavništva pa je postavljen isti broj takođe iz redova mađarskog stanovništva.²⁷⁰

Interesantna je bila i smena petorice članova Opštinskog predstavništva u proleće 1932. u Malom Idošu. Naime, bilo je smenjeno pet odbornika srpske narodnosti, a umesto njih je naimenovan isti broj Mađara. U obrazloženju je navedeno da smenjeni odbornici ne žive u opštini Mali Idoš, nego u Bačkoj Topoli, Vrbasu i Feketiću, a po Zakonu o opštinama članovi opštinskih predstavništava moraju biti meštani. Iz sačuvane dokumentacije se vidi da su isti bili postavljeni od Banske uprave 23. septembra 1930. Umesto njih, sada su naimenovani meštani Mađari (njih četvorica su ranije pripadali Radikalnoj, a jedan Demokratskoj stranci).²⁷¹

Iz ovog dokumenta još možemo zaključiti da vlasti nisu izbegavale da mimo zakona u pojedinim mestima postavljaju za članove opštinskih predstavništava i ljude iz drugih opština da bi poboljšale njima odgovarajući nacionalni sastav.

Takvih smenjivanja u toku 1932. i 1933. godine bilo je i više, naravno, ne samo u opštinama u kojima su većinom živeli Mađari. U avgustu 1932. u Padeju je smenjeno devet članova Opštinskog predstavništva. U obrazloženju je za neke naznačeno da su poznati kao izraziti mađarski nacionalisti, a osim toga, ne vladaju dovoljno ni državnim jezikom. Bilo je i takvih koji su ocenjeni kao nesavesni u vršenju svoje dužnosti, a neki su, pak, bili u odmaklim godinama ili bolesni.²⁷²

²⁷⁰ AV, FDB, II, 266/1932.

²⁷¹ AV, FDB, II, 22236/1932.

²⁷² AV, FDB, II, 63144/1932.

U arhivskoj građi našli smo interesantne podatke o tome koliko je bilo odbornika Mađara u nekim opštinskim poglavarstvima:

Kula, od 52 člana, Mađara 10.

Stari Vrbas 50 članova, Mađara 2.

Kucura 40 članova, Mađara 10 (svi su ranije bili pristalice Radikalne stranke).

Veprovac 40 članova, Mađara 6 (četvorica ranije bili pristalice ZMS, a ostali neutralci).

Crvenka 52 člana, Mađara 2

Đala 34 člana, Mađara 2 (jedan od njih bio pristalice bivše Demokratske stranke, a drugi neutralac).

Crna Bara 26 člana, većina Mađari.

Vrbica 15 člana, svi su Mađari.

Rabe 16 člana, svi su Mađari.

Čoka 49 člana, Mađara 23.

Nova Kanjiža 48 člana, Mađara 14.

Titel 40 člana, Mađara 3.

Buđisava 29 člana, većina Mađari i Nemci.

Sivac 53 člana, Mađara 6.

Čonoplja 26 člana, Mađara 3.

Telečka 38 člana svi su Mađari.

Bajmok 19 člana, znatna većina Mađari.

Nova Crnja 46 člana svi su Mađari.

Toba 26 člana, svi su Mađari.

Hetin 31 člana, svi su Mađari.

Rusko Selo 38 člana, oko 30 Mađara.

Gornja Mužlja 40 odbornika, svi Mađari, osim 2 Nemca.

Nemamo prostora da nabrajamo sva ta smenjivanja i dopune opštinskih predstavništava novim ljudima. Još ćemo napomenuti da je u septembru 1932. Ministarstvo unutrašnjih poslova izvestilo Upravu Dunavske banovine da će se odobriti smenjivanje određenog broja članova Opštinskog predstavništva u Čoki ukoliko novoimenovana lica nemaju uslova propisane zakonom i posebnim propisom spomenutog ministarstva od 14. aprila 1931.²⁷³

Nacionalni sastav opštinskih i gradskih poglavarstava u godinama diktature još više se izmenio na štetu pripadnika nacionalnih manjina, a posebno Mađara. Već smo u radu *Položaj Mađara u Vojvodini 1918—1929*, istakli da je poslednji opštinski beležnik mađarske narodnosti bio otpušten 1931. godine, a njih na čelu gradskih poglavarstava nije bilo ni ranije, za vreme parlamentarizma.²⁷⁴ Ostao je, međutim, izvestan broj podbeležnika u lokalnim opštinskim upravama, najviše u nemađarskim sredinama. Ipak se i njihov broj stalno smanjuje, najčešće zbog nedovoljnog poznavanja državnog jezika.²⁷⁵

Državni jezik tih godina, pa i kasnije, bio je jedini u službenom saobraćaju, a jezik nacionalnih manjina nije bio dozvoljen ni u lokalnoj upravi gde je manjinsko stanovništvo bilo u većini. Na sednicama opštinskih predstavništava rasprava je morala da se odvija na državnom jeziku, a zapisnici su takođe vođeni na srpskohrvatskom jeziku. Isto tako i oglasi lokalnih uprava su imali da budu sastavljeni na državnom jeziku. Istini za volju, pojedini sreski načelnici su pokušali da izdejtstvuju odobrenje da u opštinama sa mađarskim stanovništvom saopštenja opštinskih poglavarstava budu i na jeziku stanovništva. Ali na takve molbe obično su dobijali negativan odgovor.²⁷⁶

Tridesetih godina se sve više zapaža i otpor u mestima sa većinom mađarskog stanovništva zbog očitih nepravdi lokalnih upravnih vlasti. Te nepravde često su se manifestovale u ekonomskom životu. Najviše žalbi je bilo na postupke opštinskih beležnika ili drugih nosilaca lokalne vlasti. Radi se većinom o nepravilno razrezivanom porezu, način njegovog prikupljanja, kao i o načinu trošenja finansijskih sredstava opština, jer je posledice toga uvek snosilo lokalno stanovništvo. Bilo je žalbi i zbog raskidanja radnih odnosa, kada je lična egzistencija oštećenih bila krajnje ugrožena. Te žalbe su stizale i do banovinskih upravnih organa kao i viših foruma u Beogradu. Ne možemo tvrditi da su više vlasti ostale gluve za te žalbe. Ali, istrage su se u veći slučajeva odugovlačile, razvodnjavale i o sporovima u opštinama

Lučino Selo 15 odbornika. Mađara 11, Nemaca 4.

Mihajlovo 25 odbornika. Mađara 24, Rumuna 1.

Novi Itebej 31, odbornika. Mađara 30, Srba 1.

Banatski Dušanovac 16 odbornika, Mađara 2.

Žabalj 39 odbornika, Mađara 1.

Čurug 40 odbornika. Mađara 5.

(AV, FDB, II, 577, 2572, 22220, 22417, 22886, 1929; 22912, 22962, 22986, 23011, 23179, 23184, 23298, 23413—1130).

²⁷³ AV, FDB, II, br. 64953/1932.

²⁷⁴ Rehák László, *A kisebbségek Jugoszláviában*, Novi Sad 1965, 150.

²⁷⁵ AV, FDB, II, 19490/1932.

²⁷⁶ AV, FDB, II, 45730/1932.

više vlasti su mahom tražile mišljenje sreskih načelnika, koji su često pokušali da te očite nepravde zataškaju, čime su branili i svoju ličnu egzistenciju. Zato često i nije bilo pravnog leka.²⁷⁷

Posebnu nesigurnost je unelo u redove mađarske narodnosti odugovlačenjem sa rešavanjem pitanja državljanstva doseljenih u naše krajeve posle proleća 1910. godine. Ti ljudi su i dalje bili tretirani kao mađarski državljani i njima je uvek pretela opasnost od proterivanja, što je uglavnom zavisilo od trenutnog kretanja mađarsko-jugoslovenskih odnosa. Molbe tih ljudi za sticanje zavičajnosti, što je bio i uslov za dobijanje državljanstva, rešavala su gradska i opštinska predstavništva još i tridesetih godina. O sudbini tih molbi najviše je podataka sačuvano u Istorijskom arhivu u Subotici. Neke od njih su i pozitivno rešavane²⁷⁸, a više je bilo negativnih odluka.²⁷⁹

Bilo je i izvesnog napretka u rešavanju egzistencije ljudi iz bivšeg mađarskog upravnog aparata. Oni su većinom još u maju 1920. bili penzionisani, ali pitanje njihovih prinadležnosti se odugovlačilo tačno jednu deceniju. Konačno, Državni savet je u decembru 1930. doneo odluku u njihovu korist pa im je dodeljena penzija u odnosu na visinu njihovih plata. Ona im je određena od juna 1920. godine, a za protekli period ukupan novčani iznos su dobili odjedanput (sa 5% kamate).²⁸⁰

Ostalo je, međutim, još neregulisano pitanje mnogih bivših mađarskih železničara koji su takođe bili lišeni svoje službe 1919. i 1920. godine.

Život Mađara u Jugoslaviji i u prvim godinama treće decenije XX veka se odvijao u senci nemirne mađarsko-jugoslovenske granice, kao refleks međudržavnih odnosa. Pitanje mađarskih i jugoslovenskih dvovlasnika bilo je regulisano jednim trajnim sporazumom još 1929. godine, ali nesuglasice su se nastavljale i dalje. U pitanju je bilo oko 5.000 mađarskih i 3.000 jugoslovenskih dvovlasnika. Nespোরazumi su neretko bili završeni i pucanjem graničara, pa je bilo i žrtava, naročito među onima koji su pokušali da granicu pređu ilegalno. Osim toga, povremeno je nastavljeno prebacivanje obično manjih grupa ljudi sa neregulisanim državljanstvom sa jugoslovenske strane, a neki put i u obrnutom smeru. Početkom 1930. godine, na primer, kod Subotice je prebačeno u Mađarsku deset lica, a uskoro sa mađarske strane kod Belog Manastira Mađari su prebacili u Jugoslaviju takođe grupu od deset lica.²⁸¹ U martu iste godine sa jugoslovenske strane ponovo je proterano osam lica, ali među njima najviše onih koja su ranije ilegalno napustila Mađarsku.²⁸² Posle prekida u proleće 1933, kod Subotice je proterano u Mađarsku 30 lica većinom Mađara, a i nešto Nemaca.²⁸³

Međutim, u proleće 1934. na jugoslovensko-mađarskoj granici nastala je pucnjava dotada neuobičajene žestine. Jugoslovenski graničari su za pet

²⁷⁷ AV, FDB, II, 75392/32 i 33498/32.

²⁷⁸ IASU, Zapisnik Gradskog veća od 26. V 1933, br. zap. 196/1933.

²⁷⁹ Isto, br. zap. 313 i 314/1933 zapisnik Gradskog veća od 16. V 1934, br. 68, 101, 104/1934.

²⁸⁰ IASO, Vanredna sednica Gradskog veća Sombora od 5. XII 1930, Isto br. zap. 71/1930.

²⁸¹ AV, FDB, II, br. 11450 i 14763/31.

²⁸² AV, FDB, II, br. 24958/1931.

²⁸³ AV, FDB, II, br. 47372/1933.

meseci ubili 17 ljudi. Pre toga, 13. januara 1934,²⁸⁴ Jugoslavija je u svojoj noti Mađarskoj tražila da se preduzmu koraci protiv ustaša. Dva dana kasnije jugoslovenska vlada je izvestila i Forin ofis o mađarskoj podršci ustašama, čiji je centar tada bio na Janka-pusti.²⁸⁵ Sve ovo je činjeno kao pritisak na Mađarsku da bi odustala od daljeg pomaganja ustaša. U isto vreme, Jugoslavija je privremeno zabranjivala prelazak mađarskim dvovlasnicima. Bilo je nagovešteno da će ova odluka biti i trajna ukoliko Mađarska ne odstrani ustaše sa svoje teritorije. Pregovori o nastalim sporovima već su tekli povoljno kada je Mađarska uputila tužbu Društvu naroda o stanju na granici i navodnom jugoslovenskom pokušaju da zatvori granicu, eliminiše mađarsko stanovništvo sa granice i obustavi njegove kulturno-ekonomske veze sa maticom.²⁸⁶

Mađarska tužba je izazvala i izvesnu diplomatsku aktivnost u međunarodnoj diplomatskoj areni. Ipak, na kraju mađarska tužba nije bila iznesena pred određen forum Društva naroda, a pregovori između dve zemlje bili su uspešno okončani. Sporazum o likvidaciji pograničnih incidenata iz 1929. godine je proširen dopunskim protokolom. Bio je savladan i spor oko dvovlasnika. U Mađarskoj u avgustu 1934. je raspuštena Janka-pusta. Međutim, u odnosu na ustaše nije bilo sve likvidirano, jer je njihovih akcija sa područja Mađarske bilo i dalje.²⁸⁷ Zaoštavanje političkih odnosa između dve zemlje, naravno, izazvalo je i izvesne administrativne mere na štetu mađarske nacionalne manjine u Jugoslaviji, ovoga puta u sferi kulturnog života. Treba odmah da napomenemo da nije samo tih meseci 1934. godine bilo administrativnih mera, na štetu kulturnog života Mađara u Jugoslaviji. Još ranije, 1932. godine pokrenut je književni časopis *Kalangya*, a u proleće 1934. i *Híd*, koji je od 1937. godine postao organ ilegalne KPJ na mađarskom jeziku. Međutim, u aprilu 1934. zabranjen je *Magyar olvasókör* u Subotici (Mađarska čitaonica), naslednik ranijeg Narodnog kola, koje je posle uvođenja kraljevske diktature bilo zabranjeno. Na intervenciju skupštinskog poslanika Gabora Santa, u proleće 1932. godine rad je bio ponovo dozvoljen, ali pod gornjim naslovom. Čitaonica je do zabrane imala oko 1.600 članova i razvila živu kulturnu delatnost, a njen uticaj se osećao i u okolnim mestima.²⁸⁸

Negativne posledice je imala i odluka Banske uprave Dunavske banovine o zabrani daljeg rada Mađarskog kulturnog društva u Velikom Bečeckereku u julu 1934. O toj odluci ban Dunavske banovine je uputio detaljan izveštaj Ministarstvu unutrašnjih poslova. U njemu je istakao da je posle uspostavljanja novog sistema, 6. januara 1929 (kada je trebalo izvršiti reviziju statuta kulturnih i drugih društava i udruženja), tadašnji veliki župan još postojeće Beogradske oblasti (mada je bio nenadležan) odobrio izmenjeni statut Društva i to u smislu da ono može osnivati svoje filijale i u mestima gde Mađara ima u većem broju. Po istom izveštaju, Društvo do

²⁸⁴ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933—1941*, Beograd 1976, 57.

²⁸⁵ V. Vinaver, nav. delo, 57.

²⁸⁶ V. Vinaver, nav. delo, 58.

²⁸⁷ V. Vinaver, nav. delo, 62.

²⁸⁸ V. Vinaver, nav. delo, 57.

1929. godine nije vršilo značajnu kulturnu misiju i rad se ograničava samo na Veliki Bečkerek. Posle 1929. godine, po oceni velikog župana, situacija se korenito promenila. Organizacija je težila da osnivanjem filijala svoj idejni uticaj proširi maltene i na mesta gde Mađari ne žive u značajnijem broju.

Sem kulturne delatnosti, primarni zadatak mu je bio i da širi mađarski duh, pa da u izvesnom smislu preuzme i političku ulogu, umesto zabranjene ZMS. Veliki župan je veoma negativno ocenio i ljude koji su se angažovali na unapređenju Društva. Nije pravio u ocenama razliku, na primer, između Imrea Varadija i Leona Deaka i drugih koji je smatrao za nepopravljive neprijatelje jugoslovenske države. Oni su, po njemu, uvek izbegavali da izraze svoju lojalnost, nisu glasali prilikom skupštinskih izbora 1931. godine itd. Ono što je posebno karakteristično, ban je u svom izveštaju zaključio da je zabranjeno udruženje svoju dotadašnju delatnost razvilo po uputstvima Mađarske revizionističke lige, te ono, u stvari, i nije bilo ništa drugo nego filijala Lige u Jugoslaviji. Zato je ban molio Ministarstvo da u slučaju žalbe uprave zabranjenog Društva njegov izveštaj uzme u obzir.

Ministarstvo unutrašnjih dela uputilo je dopis Ministarstvu prosvete iz kojeg se vidi da su ocene bana Dunavske banovine bile uvažene i zabrana je postala pravosnažna.²⁸⁹

Spomenuti izveštaj je značajan za našu temu i po tome što se u sačuvanim dokumentima tadašnjih upravnih vlasti prvi put jedna kulturna institucija mađarske nacionalne manjine u Jugoslaviji ocenjuje da ima izrazito iredentističko opredeljenje i da ljudi na čelu te organizacije deluju u tom smislu. Teško je reći da je tadašnji ban Dunavske banovine imao konkretne dokaze o postojanju neposrednih veza između Mađarske revizionističke lige i zabranjenog Mađarskog kulturnog društva u Velikom Bečkereku. Međutim, činjenica je i to da se tadašnji mađarski poslanik u Beogradu Alt sve intenzivnije uključuje u rešavanje nekih problema iz domena kulturno-prosvetnog života Mađara u Jugoslaviji. On se, na primer, maksimalno angažovao i oko otvaranja »*Magyar Olvasókör*« (Mađarske čitaonice) u Subotici, i težio je da se otvori slična Centralna čitaonica i u Novom Sadu, mada su tu već postojale čitaonice (građanska, katolička, reformatorska).^{289a}

Mesec dana ranije bio je rasturen i Mađarski kulturni savez u Senti. U stvari, spomenuto udruženje je bilo još u formiranju (od početka 1934. godine). Međutim, sreski načelnik senčanskog sreza je uputio Bansknoj upravi veoma nepovoljan izveštaj o ljudima (Pal Mohači i Janoš Vamoš) koji su se najviše angažovali oko osnivanja saveza. Oni su ocenjeni kao osobe koje nikada nisu manifestovale svoju lojalnost, a 1931. godine nisu ni glatoga, njima je cilj da šire mađarski duh i kulturu, što je veoma opasno u sali. Ni ostali inicijatori nisu bolje prošli u izveštaju, jer za njih je rečeno da su nacionalno zagrejeni omladinci, a neki se vode i kao sumnjivi. Osim sredini gde su Mađari u većini. Ceo predmet o rasturanju stigao je do Odsaka za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih dela, koji se složio sa odlukom Banske uprave o zabrani.²⁹⁰

²⁸⁹ AV, FDB, II, DZ, Pov. II/2 i 3073/31; V. Vinaver, nav. delo, 57.

^{289a} V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933—1941*, 198.

²⁹⁰ AV, II, 23030 i 24396/1934.